

Предупреждение ПРЕСТУПНОСТИ

КАЗАХСТАНСКАЯ КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ АССОЦИАЦИЯ

ISSN 1608-84-17

№2 (78) - 2026

ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Журнал издается с 2001 года

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ

ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Учредитель и издатель:

Казахстанская криминологическая
ассоциация

Издается с 2001 года

**Председатель редакционной
коллегии** – Рогов И.И.

Состав Редакционной коллегии

Когамов М.Ч. – д.ю.н. (Казахстан)
Имашев Б.Т. – к.ю.н. (Казахстан)
Джансараева Р.Е. – д.ю.н. (Казахстан)
Мами К.А. – д.ю.н. (Казахстан)
Жалаири О.Ш. – д.ю.н. (Казахстан)
Сайтбеков А.М. – д.ю.н. (Казахстан)
Жетписов С.К. – д.ю.н. (Казахстан)
Голик Ю.В. – д.ю.н. (Россия)
Зайцев О.А. – д.ю.н. (Россия)
Мацкевич И.М. – д.ю.н. (Россия)
Ключко Р.Н. – к.ю.н. (Беларусь)
Маткаримова Г.А. – д.ю.н. (Узбекистан)
Абзалова Х.М. – д.ю.н. (Узбекистан)
Рысмендеев Б.Д. – д.ю.н. (Кыргызская Республика)

Главный редактор:

Алибаева Г.А. – д.ю.н. (Казахстан)

Ответственный секретарь:

Дузбаева С.Б. – доктор PhD

Журнал зарегистрирован Министерством информации
и общественного согласия Республики Казахстан 1 августа 2000г.
Свидетельство о регистрации №1416-Ж. 1608-8417.
Подписной индекс: 75714

Адрес: Республика Казахстан 050022, г. Алматы,
ул. Курмангазы, 107. тел. 8 727 350-78-88 вн.(200)
факс: 8 727 292-98-77
e-mail: kazcrim@mail.ru www.kazcrim.com

СОДЕРЖАНИЕ

Алдияров Е.Т., Чукумов Г.Б.

Шетелдік құқықтық жүйелердегі компьютерлік қылмыстарға қарсы қылмыстық-құқықтық реттеу саясаты және оны іске асырудың әдіснамалық негіздері	3
---	---

Ибраимова Н.И., Мырзабеков Қ.А.

Компьютерлік ақпаратты қолдану аясындағы алаяқтықтың алдын алу жүйесі және оны жетілдірудің негізгі мәселелері	11
--	----

Махаметжанова С.С., Ильясова Б.К.

Қазақстан Республикасында адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың конституциялық негіздері	22
--	----

Mukhatay A.E., Abdilda D.A.

Protection of the social rights of migrant workers in international law: current challenges and directions for improvement	26
--	----

Мырзабеков Қ.А., Ибраимова Н.И.

Экстремистік топтардың заңға қайшы әрекеттерін жедел анықтау, профилактикалау және тоқтатудағы жедел-ізвестіру қызметінің ерекшеліктері	32
---	----

Рахмет Е.Д.

Қылмыстық құқықтағы коллизияның түрлері және оларды анықтаудың мәні	42
---	----

Рахмет Е.Д.

Административная деятельность органов внутренних дел Республики Казахстан в сфере обеспечения безопасности дорожного движения в условиях цифровизации и применения искусственного интеллекта	48
--	----

Тоқтасын М., Беков Қ.Ә.

Қазақстан Республикасындағы су құқығы нормаларын іске асыру механизмінің мәселелері	56
---	----

Төленұлы Д.

Қазақстандағы кәмелетке толмағандар қылмысының криминологиялық аспектілері	64
--	----

Чукумов Г.Б., Алдияров Е.Т.

Киберқылмыстардың алдын алу және оларға қарсы іс-қимылдың өзекті мәселелері: халықаралық тәжірибе	68
---	----

Ширинбекова А., Беков Қ.Ә.

Қазақстан Республикасында қоршаған ортаға эмиссияларды құқықтық реттеу және оны іске асыру мәселелері	77
---	----

УДК 343.1

Алдияров Е.Т.¹, Чукумов Г.Б.²¹Қазақстан Республикасы ІІМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты²Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы**ШЕТЕЛДІК ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕГІ КОМПЬЮТЕРЛІК ҚЫЛМЫСТАРҒА
ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ОНЫ ІСКЕ
АСЫРУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада шетелдік құқықтық жүйелерде компьютерлік қылмыстарға қарсы қылмыстық-құқықтық реттеу саясатының қалыптасуы мен оны іске асырудың әдіснамалық негіздері қарастырылады. Қазіргі цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында компьютерлік қылмыстардың жаңа нысандары мен тәсілдерінің пайда болуы қылмыстық-құқықтық реттеудің тиімді тетіктерін жетілдіру қажеттілігін туындатады. Осыған байланысты шетел мемлекеттерінің компьютерлік қылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы заңнамалық тәсілдері мен құқық қолдану тәжірибесіне талдау жүргізіледі. Компьютерлік қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылықты белгілеу, олардың құрамдарын заңнамалық тұрғыдан айқындау, санкцияларды қолдану және цифрлық ортада құқықтық қорғауды қамтамасыз ету мәселелеріне ерекше назар аударылады. Сонымен қатар әртүрлі құқықтық жүйелердің тәжірибесін салыстыру арқылы компьютерлік қылмыстарға қарсы қылмыстық саясатты қалыптастырудың негізгі әдіснамалық тәсілдері айқындалады. Зерттеу нәтижелері шетелдік тәжірибені зерделеу ұлттық қылмыстық заңнаманы жетілдіру және компьютерлік қылмыстарға қарсы тиімді құқықтық тетіктерді қалыптастыру үшін маңызды екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: компьютерлік қылмыс, киберқылмыс, қылмыстық-құқықтық саясат, құқықтық реттеу, шетелдік құқықтық жүйелер, қылмыстық жауаптылық, цифрлық орта, ақпараттық технологиялар, киберқауіпсіздік, қылмыстық заңнама, құқық қолдану тәжірибесі, әдіснама.

**УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ
ПРЕСТУПНОСТИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ПРАВОВЫХ СИСТЕМАХ И
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЕЕ РЕАЛИЗАЦИИ**

Аннотация. В статье рассматривается уголовно-правовая политика противодействия компьютерной преступности в зарубежных правовых системах и методологические основы ее реализации. В условиях стремительного развития цифровых технологий появление новых форм и способов совершения компьютерных преступлений обуславливает необходимость совершенствования механизмов уголовно-правового регулирования. В связи с этим анализируются законодательные подходы зарубежных государств и правоприменительная практика в сфере противодействия компьютерной преступности. Особое внимание уделяется вопросам установления уголовной ответственности за компьютерные преступления, законодательного определения соответствующих составов преступлений, применения уголовно-правовых санкций и обеспечения правовой защиты в цифровой среде. На основе сравнительного анализа различных правовых систем определяются основные методологические подходы к формированию уголовно-правовой политики в сфере противодействия компьютерной преступности. Делается вывод о значении изучения зарубежного опыта для совершенствования национального уголовного законодательства и формирования эффективных правовых механизмов противодействия компьютерной преступности.

Ключевые слова: компьютерная преступность, киберпреступность, уголовно-правовая политика, правовое регулирование, зарубежные правовые системы, уголовная

ответственность, цифровая среда, информационные технологии, кибербезопасность, уголовное законодательство, правоприменительная практика, методология.

CRIMINAL LAW POLICY ON COMBATING COMPUTER CRIME IN FOREIGN LEGAL SYSTEMS AND THE METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF ITS IMPLEMENTATION

Abstract. The article examines criminal law policy aimed at combating computer crime in foreign legal systems and the methodological foundations of its implementation. The rapid development of digital technologies and the emergence of new forms and methods of committing computer crimes necessitate the improvement of effective criminal law regulation mechanisms. In this regard, the article analyzes legislative approaches adopted by foreign states and law enforcement practices in combating computer crime. Particular attention is paid to establishing criminal liability for computer crimes, defining relevant criminal offenses in legislation, applying criminal sanctions, and ensuring legal protection in the digital environment. Through a comparative analysis of different legal systems, the study identifies the principal methodological approaches to developing criminal law policy in the field of combating computer crime. The findings demonstrate the importance of studying foreign experience for improving national criminal legislation and developing effective legal mechanisms to counter computer crime.

Key words: computer crime, cybercrime, criminal law policy, legal regulation, foreign legal systems, criminal liability, digital environment, information technology, cybersecurity, criminal legislation, law enforcement practice, methodology.

Халықаралық ынтымақтастық шеңберіндегі компьютерлік қылмыстарға қарсы іс-қимыл бойынша шетел мемлекеттерінде қалыптасқан құқықтық тетіктер мен халықаралық тәжірибеге кешенді талдау жүргізілді. Әлем мемлекеттерінің барлығына тән құқықтық модельдерді бір зерттеу көлемінде толық қарастыру мүмкін болмағандықтан, зерттеу барысында ғылыми маңызы және практикалық қолданылу мүмкіндігі жоғары деп бағаланатын жекелеген мемлекеттердің заңнамалық тәжірибесіне басымдық берілді.

Осы тұрғыдан алғанда, Германия Федеративтік Республикасының ақпараттық сипаттағы қылмыстарға қарсы күресті қамтамасыз ететін қылмыстық-құқықтық нормалары ерекше қызығушылық тудырады. Қазіргі Германияның қылмыстық заңнамалық жүйесінің негізін 1871 жылы қабылданған Қылмыстық кодекс құрайды. Аталған кодекс Жалпы және Ерекше бөлімдерден тұрады. Оның Ерекше бөлімі 30 тарауға бөлініп, қылмыстық әрекеттердің жекелеген түрлеріне байланысты жауаптылықты көздейтін арнайы құқықтық нормаларды қамтиды [1, 352 б.].

Германияның қылмыстық-құқықтық доктринасында Қазақстанның құқықтық жүйесінде қолданылатын «қылмыс құрамы» түсінігіне балама ретінде «іс-әрекет құрамы» ұғымы пайдаланылады. Осы ерекшелікке сәйкес компьютерлік қылмыстар неміс құқық ғылымында компьютерлік жүйелерді пайдалану саласында жасалатын құқыққа қайшы әрекеттер ретінде сипатталады. Сонымен бірге кеңейтілген мағынада мұндай әрекеттерді «киберқылмыс» (cybercrime) ұғымы арқылы белгілеу де қалыптасқан.

Германия Федеративтік Республикасының Қылмыстық кодексінде компьютерлік ақпаратқа қарсы бағытталған барлық қылмыстық құқық бұзушылықтар Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасындағыдай бірыңғай дербес тарауға шоғырландырылмаған. Алайда мұндай құрылымдық ерекшелікті Германияның киберқылмысқа қарсы іс-қимыл жүйесінің әлсіздігі ретінде бағалауға болмайды. Керісінше, Германия ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және цифрлық ортадағы қылмыстық әрекеттерге қарсы күрес саласында алдыңғы қатарлы мемлекеттердің бірі болып саналады.

Германияның қылмыстық заңнамасында компьютерлік технологияларды пайдалану арқылы жасалатын құқыққа қайшы әрекеттер Қылмыстық кодекстің әртүрлі тарауларында жеке-жеке реттеледі. Осындай нормалардың бірі 263а-параграфта бекітілген компьютерлік

алаяқтық құрамына қатысты. Бұл норма Қылмыстық кодекстің 22-тарауында – «Алаяқтық және сенімге қиянат жасау» бөлімінде орналасқан. Аталған баптың мазмұны компьютерлік жүйелердің жұмыс істеуіне заңсыз ықпал ету, ақпараттық деректерді өңдеу нәтижелерін бұрмалау, жалған немесе толық емес мәліметтерді енгізу, сондай-ақ тиісті рұқсатсыз ақпаратты пайдалану арқылы мүліктік пайда алуға бағытталған әрекеттерді қамтиды [2, 149 б.].

Компьютерлік алаяқтық құрамының тікелей қорғау объектісі ретінде мүліктік қатынастар танылады. Бұл жағдайда компьютерлік жүйе немесе ақпараттық технология қылмыстың дербес объектісі емес, құқыққа қайшы мақсатқа қол жеткізу үшін пайдаланылатын құрал қызметін атқарады. Қылмыстың объективтік жағы, ең алдымен, пайдакүнемдік ниетпен компьютерлік деректерді өңдеу процесіне заңсыз ықпал ету арқылы сипатталады. Бұл ретте қылмыстық жауаптылықтың туындауы өңделетін ақпараттың нақты түріне немесе мазмұнына тәуелді болып табылмайды.

Германияның аталған құқықтық нормасын зерттеу компьютерлік алаяқтық пен Қылмыстық кодекстің 263-параграфында қарастырылған дәстүрлі алаяқтық арасында елеулі құқықтық ұқсастықтардың бар екенін көрсетеді. Екі қылмыстық құрамның ортақ белгісі – мүліктік пайда табуға бағытталуы. Олардың арасындағы негізгі айырмашылық құқыққа қайшы әрекетті жүзеге асыру әдісінен көрінеді. Классикалық алаяқтық жағдайында қылмыскер жәбірленушіні жалған ақпарат беру, шынайы мән-жайларды жасыру немесе фактілерді бұрмалау арқылы адастырады. Ал компьютерлік алаяқтық кезінде осындай құқыққа қайшы ықпал ету автоматтандырылған ақпараттық жүйелердің көмегімен жүзеге асырылады. Қылмыстық жауаптылықтың санкциялары да олардың қоғамдық қауіптілік деңгейінің салыстырмалы түрде жақын екенін көрсетеді.

Демек, Германияның қылмыстық заңнамасында дәстүрлі алаяқтық пен компьютерлік алаяқтық дербес қылмыс құрамдары ретінде ажыратылғанымен, олардың құқықтық табиғатында елеулі ортақ белгілер бар. Бұл екі қылмыс арасындағы басты ерекшелік олардың іске асырылу технологиясы мен тәсіліне байланысты болып табылады.

Бұдан бөлек, Германия Қылмыстық кодексінің 27-тарауы – «Мүлікті бүлдіру» шеңберінде де компьютерлік деректерге байланысты құқыққа қайшы әрекеттерге қылмыстық-құқықтық баға беретін нормалар көзделген. Солардың бірі 303а-параграфта қарастырылған деректерді заңсыз өзгерту құрамына жатады. Осы құқықтық норма бойынша компьютерлік немесе электрондық деректерді құқыққа қайшы түрде жою, зақымдау, олардың пайдалануға жарамдылығын жою не мазмұнын өзгерту әрекеттері қылмыстық жауаптылықтың туындауына негіз болады [3, 167 б.].

Біріншіден, аталған қылмыстық құқық бұзушылықтың қол сұғу объектісіне тек компьютерлік ақпарат ғана емес, сонымен бірге ақпараттық тасымалдауыштарда тіркелген және сақталған әртүрлі деректер мен мәліметтер де жатады. Екіншіден, құқықтық реттеу тұрғысынан алғанда, белгілі бір жағдайларда ақпарат мүліктік игілік ретінде бағалануы мүмкін. Мұндай қорытындыны мүліктік зиян келтірумен байланысты құқықтық нормаларды деректерді заңсыз бұзу немесе оларға залал келтіру үшін көзделген жауаптылық шараларымен салыстыру арқылы жасауға болады. Қылмыстың объективтік жағы ақпаратты заңсыз жою, өзгерту немесе зақымдау сипатындағы әрекеттерден тұрады.

Германия Федеративтік Республикасының Қылмыстық кодексіндегі 303-параграфта «компьютерлік саботажға» байланысты қылмыстық жауаптылық мәселелері реттелген. Осы құқықтық нормаға сәйкес, басқа ұйымның, мекеменің немесе құрылымның қызметіне елеулі залал келтірген адам жауаптылыққа тартылады. Мұндай зиян ақпаратты өңдеу жүйелерінің немесе ақпаратты жеткізу құралдарының қалыпты қызметін бұзу, оларды істен шығару, зақымдау, жарамсыз күйге келтіру, өзгерту не толық жою арқылы келтірілуі мүмкін [4, 167 б.].

Компьютерлік саботаждың мәліметтерді заңсыз өзгерту құрамынан айырмашылығы оның объективтік және субъективтік сипаттарынан көрінеді. Объективтік тұрғыдан алғанда, саботаж тек компьютерлік деректерді өзгерту әрекетімен шектелмейді. Оның құрамына

ақпараттық жүйелердің, сондай-ақ оларды қамтамасыз ететін техникалық құралдардың қалыпты жұмысын бұзу, істен шығару және жою сияқты әрекеттер де кіреді. Бұл қылмыстық-құқықтық норма ең алдымен ұйымдардың, мекемелердің және мемлекеттік органдардың заңды мүдделерін қорғауға бағытталған. Сонымен бірге қылмысты жасаған тұлғаның тиісті ұйымның қызметкері болмауы маңызды шарт болып табылады. Ал деректерді заңсыз өзгерту жағдайында жәбірленуші ретінде жеке тұлға да, заңды тұлға да танылуы мүмкін.

Жалпы, Германияның қылмыстық заңнамасына жүргізілген талдау компьютерлік сипаттағы құқық бұзушылықтарды құқықтық реттеу кезінде материалдық және мүліктік мүдделерді қорғауға басымдық берілетінін аңғартады.

Компьютерлік қылмыстар үшін жауаптылық белгілеу кезінде жаза тағайындау Еуропада қалыптасқан құқықтық қағидаттарға негізделеді. Мұндай құқық бұзушылықтар бойынша бас бостандығынан айыруға байланысты емес жазалау шараларын қолдану кеңінен таралған. Дегенмен, ақпараттық технологиялар қылмыстың жасалу құралы ретінде пайдаланылып, оның салдары елеулі сипат алған жағдайда, заңнамада неғұрлым қатаң санкциялар белгіленуі мүмкін. Бұл компьютерлік технологияларды пайдалану арқылы жасалған әрекеттердің қоғамдық қауіптілік дәрежесінің жоғары болуымен түсіндіріледі.

Қытай Халық Республикасының құқықтық жүйесіне келетін болсақ, қазіргі уақытта оның қылмыстық заңнамасының негізін 1979 жылы қабылданған Қылмыстық кодекс құрайды. Кейінгі кезеңде елде болған технологиялық, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер қылмыстық заңнаманы жаңғыртуды қажет етті. Осы қажеттілікке байланысты 1997 жылғы 14 наурызда Қытайдың Қылмыстық кодексіне елеулі мазмұндық өзгерістер мен толықтырулар енгізілді.

Қытайлық құқықтанушылардың тұжырымдауынша, ақпараттық технологиялардың қарқынды түрде дамуы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және құпия ақпаратты қорғау шараларын күшейтуді талап етеді. Бұл бағыттағы негізгі міндеттердің бірі ақпараттың құпиялылығын сақтау болып табылады. Егер ақпаратты қорғаудың тиісті құқықтық және институционалдық тетіктері жеткілікті деңгейде қалыптастырылмаса, құпия мәліметтердің заңсыз таралу қаупі айтарлықтай жоғарылайды [5, 161 б.].

ҚХР Қылмыстық кодексінде ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық әрекеттерге арналған нормалардың саны салыстырмалы түрде көп емес. Олар негізінен «Қоғамдық тәртіпке және басқару тәртібіне қарсы қылмыстар» деп аталатын тарауда жүйеленген.

Атап айтқанда:

–285-бапта – мемлекеттік маңызы бар ақпараттық жүйелерге, сондай-ақ қорғаныс, ғылым және техника салаларына қатысты арнайы белгіленген компьютерлік жүйелерге заңсыз қол жеткізуге байланысты әрекеттер үшін жауаптылық көзделген;

–286-бапта – ақпараттық жүйелердің қалыпты қызметіне заңсыз араласу, олардағы ақпаратты өзгерту, жою, қосу немесе бұғаттау нәтижесінде ауыр зардаптардың туындауы, сондай-ақ бағдарламалық деректерге құқыққа қайшы ықпал ету жағдайлары қарастырылған;

–қасақана зиянды бағдарламалар мен компьютерлік вирустарды әзірлеу және тарату нәтижесінде ауыр зардап келтіруге байланысты әрекеттер де қылмыстық жауаптылыққа жатқызылады;

–287-бапта – компьютерлік жүйелерді пайдалана отырып жасалған қаржылық алаяқтық, ұрлық, сыбайлас жемқорлық сипатындағы әрекеттер, мемлекеттік қаражатты заңсыз пайдалану және мемлекеттік құпияларды заңсыз иемдену секілді әрекеттердің тиісті қылмыстық-құқықтық нормалар бойынша саралануы қарастырылған [6, 353–354 б.].

Қытай Халық Республикасы IP-желілерді пайдалануды бақылау мен ақпараттық кеңістікті қорғауды күшейтуге бағытталған кешенді шараларды тұрақты түрде жүзеге асырып келеді. Осы мақсатта бақылау және қадағалау жүйесін жетілдіруге бағытталған жаңа нормативтік-құқықтық актілер мен ведомстволық сипаттағы бұйрықтар жүйелі түрде қабылдануда.

ҚХР Қылмыстық кодексінің 285-бабы мазмұны жағынан Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 172-бабына біршама жақын. Қытай заң шығарушылары бұл норманы қалыптастыру барысында компьютерлік ортада, сондай-ақ қорғаныс, ғылым және техника салаларында пайдаланылатын ақпараттың құпиялылығын және тиісінше қорғалуын қамтамасыз етуді негізгі құқықтық мақсат ретінде айқындаған. Бұл жағдайда компьютерлік техника қылмыстық әрекетті жүзеге асырудың негізгі құралы ретінде ғана қарастырылады.

Қытай Қылмыстық кодексінің 286-бабының алғашқы екі тармағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі ЭЕМ-ді пайдалану тәртібін бұзуға қатысты қылмыстық-құқықтық құрамға мазмұндық тұрғыдан жақын. Бірінші тармақта қылмыстық қол сұғу пәні ретінде компьютерлік жүйенің өзі, яғни аппараттық және бағдарламалық құралдардың біртұтас кешені қарастырылады. Оның тұрақты әрі үздіксіз жұмыс істеуі ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі элементтерінің бірі ретінде танылады.

Ал осы баптың екінші тармағында қылмыстық әрекеттің пәні компьютерлік жүйелердің ішінде сақталатын ақпарат пен деректер болып табылады. Қылмыстың объективтік жағы ақпаратты жоюдан, оған өзгерістер енгізуден немесе оны бұғаттаудан көрініс табады. Сонымен бірге аталған қылмыстық құрамның міндетті шарты – жасалған әрекеттің нәтижесінде ауыр немесе аса ауыр зардаптардың туындауы.

Жаза тағайындау саясаты тұрғысынан алғанда, Қытай Халық Республикасының қылмыстық заңнамасында көзделген санкциялар Қазақстан Республикасының қолданыстағы жүйесінен едәуір ерекшеленеді. Атап айтқанда, ҚХР Қылмыстық кодексінің 286-бабында көзделген қылмыстық әрекеттер үшін бес жылдан төмен емес мерзімге бас бостандығынан айыру жазасы белгіленген. Демек, заң шығарушы жазаның ең төменгі шегін нақты көрсетіп, оны бес жылдан кем болмауы тиіс деп айқындаған. Бұл ретте бас бостандығынан айырудың ең жоғары мерзімі 15 жылмен шектеледі. Осыған сәйкес, аталған қылмыстық құрам бойынша кінәлі адамға бес жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру жазасы тағайындалуы мүмкін. Қазақстан Республикасының заңнамасымен салыстырғанда, ҚХР-дағы бұл санкциялар айтарлықтай қатаң болып табылады. Қытайдың қылмыстық-құқықтық саясатының маңызды ерекшеліктерінің бірі – жазаның алдын алу және құқық бұзушылық жасаудан тежеу функцияларына ерекше мән берілуі.

ҚХР Қылмыстық кодексінің 287-бабы өзге қылмыстық құрамдарды саралау кезінде қосымша құқықтық маңызға ие норма ретінде сипатталады. Оның негізгі ерекшелігі – осы бапта қамтылған құқыққа қайшы әрекеттердің барлығы компьютерлік техника, ақпараттық жүйелер және цифрлық технологиялар қолданылатын жағдайда жүзеге асырылуымен байланысты.

Нидерланды Корольдігінің қылмыстық заңнамасы. Нидерландының Қылмыстық кодексі 1886 жылғы 1 қыркүйектен бастап қолданыста келеді. Оның құрылымы үш кітаптан тұрады: бірінші кітап – «Жалпы ережелер», екінші кітап – «Қылмыстар», үшінші кітап – «Құқық бұзушылықтар». Қылмыстық әрекеттер олардың қол сұғу объектісінің ортақтығына қарай тиісті тараулар мен бөлімдерге жүйеленген.

Нидерланды Қылмыстық кодексінің қабылданғанына ұзақ уақыт болғанына қарамастан, оның мазмұны қоғамдағы технологиялық өзгерістерге байланысты бірнеше рет жаңартылды. Атап айтқанда, 1993 жылы арнайы заң қабылданып, оның негізінде компьютерлік технологияларды пайдалану арқылы жасалатын қылмыстық әрекеттерге қатысты жаңа құқықтық нормалар енгізіліп, қолданыстағы қылмыстық заңнама толықтырылды.

Компьютерлік ақпарат пен ақпараттық жүйелерге қол сұғумен байланысты қылмыстық құрамдар Қылмыстық кодекстің бір ғана тарауында шоғырландырылмай, оның әртүрлі бөлімдерінде орналасқан. Құқықтық реттеудің мұндай құрылымы Германияның компьютерлік қылмыстарды реттеу моделіне белгілі бір дәрежеде ұқсас.

Нидерланды Қылмыстық кодексінің 138а-бабы «Қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстар» тарауында орналасқан және компьютерлік жүйелерге заңсыз қол жеткізуге байланысты үш негізгі жағдайды қамтиды. Бірінші тармаққа сәйкес, компьютерлік жүйеге немесе ақпаратты

өңдеуге не сақтауға арналған құрылғыға рұқсатсыз ену қылмыстық әрекет болып табылады. Мұндай қол жеткізу қорғаныс механизмдерін айналып өту, жалған кілттерді немесе парольдерді қолдану, сондай-ақ заңмен немесе жүйе иесімен рұқсат етілмеген өзге де құралдарды пайдалану арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Екінші тармақта заңсыз қол жеткізуден кейін алынған компьютерлік деректерді көшіру және оларды жеке мүдде үшін немесе басқа тұлғалардың пайдасына пайдалану жағдайлары қарастырылады. Яғни бұл жағдайда жауаптылықтың туындауына тек жүйеге заңсыз кіру фактісі ғана емес, сонымен бірге алынған ақпаратты кейіннен пайдалану әрекеті де негіз болады.

Үшінші тармақ телекоммуникациялық инфрақұрылымдарды немесе көпшілік пайдаланатын ақпараттық желілерді қолдану арқылы компьютерлік жүйелерге заңсыз қосылу жағдайларын реттейді. Бұл норма, соның ішінде, кінәлі тұлғаның бөтен компьютерлік жүйенің есептеу ресурстарын өз пайдасына пайдалануын немесе тиісті инфрақұрылым арқылы үшінші тұлғалардың ақпараттық жүйелеріне рұқсатсыз кіруін де қамтиды.

Нидерланды Қылмыстық кодексінің 27-тарауында «Жою немесе зиян келтіру» сипатындағы қылмыстық әрекеттерге арналған нормалар қарастырылған. Аталған бөлімде компьютерлік ақпаратқа қол сұғумен байланысты екі негізгі құқықтық норма бекітілген. Атап айтқанда, 350а-баптың 1-тармағы компьютерлік жүйеде өңделетін, сақталатын немесе берілетін ақпаратқа қасақана және құқыққа қайшы түрде ықпал ету әрекеттерін қылмыс деп таниды. Оларға ақпаратты өзгерту, жою, өшіру немесе пайдалануға жарамсыз күйге келтіру, сондай-ақ жүйеге шынайы ақпаратпен қатар жалған мәліметтерді енгізу жатады.

Осы қылмыстық құрамның неғұрлым ауыр нысаны ретінде халыққа қызмет көрсету мақсатында пайдаланылатын компьютерлік жүйелерге заңсыз араласу және соның нәтижесінде елеулі зиян келтіру жағдайы қарастырылады.

350 а-баптың үшінші тармағы компьютерлік ақпаратты заңсыз жою немесе тарату арқылы басқа тұлғаға зиян келтіруге байланысты жауаптылықты көздейді. Ал төртінші тармақта жауаптылықты жеңілдетуге мүмкіндік беретін мән-жайлар белгіленген. Атап айтқанда, егер құқыққа қайшы әрекет жасаған адам туындаған немесе туындауы ықтимал зиянды болдырмауға, оның мөлшерін азайтуға не салдарын шектеуге бағытталған нақты және белсенді шаралар қабылдаса, оған қатысты жауаптылықтан босату мүмкіндігі қарастырылған.

Сонымен қатар, Нидерланды Қылмыстық кодексінің 350и-бабының 1-тармағында компьютерлік жүйелерде сақталатын немесе өңделетін мәліметтерді абайсыздықпен не немқұрайдылықпен заңсыз жариялау немесе тарату нәтижесінде зиян келтірілген жағдайда қылмыстық жауаптылық белгіленген [7, 419-422 б.].

Жоғарыда аталған арнайы нормалармен қатар, Нидерландының қылмыстық заңнамасында компьютерлік техника мен ақпараттық жүйелерді қылмыс жасау кезінде пайдалану бірқатар жалпы қылмыстық құрамдар үшін ауырлататын мән-жай ретінде де қарастырылады. Мысалы, 232-бапта «Жалған банк карталарын жасау», 317-бапта «Қорқытып алушылық», 362-бапта «Ұрлық» сияқты қылмыстық әрекеттер реттелген. Аталған құрамдарды жүзеге асыру кезінде цифрлық технологияларды немесе компьютерлік жүйелерді пайдалану әрекеттің құқықтық бағалануына әсер ететін мән-жай ретінде ескеріледі.

Осылайша, Нидерланды Корольдігінің қылмыстық заңнамасы компьютерлік қылмыстарды реттеудің тек арнайы нормалармен шектелмейтін кешенді моделін қалыптастырған. Бір жағынан, заңнамада компьютерлік жүйелерге заңсыз кіру, ақпаратты жою немесе өзгерту сияқты тікелей ақпараттық қылмыстар үшін арнайы жауаптылық белгіленсе, екінші жағынан, цифрлық технологияларды пайдалану дәстүрлі қылмыстық құрамдардың ауырлататын белгісі ретінде танылады.

Мұндай құқықтық тәсілдің тиімді жақтарымен бірге белгілі бір шектеулері де бар. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасын одан әрі жетілдіру

кезінде Нидерланды және басқа да технологиялық тұрғыдан дамыған мемлекеттердің ақпараттық қылмыстарға қарсы құқықтық реттеу тәжірибесін салыстырмалы тұрғыдан зерделеп, оның Қазақстанның ұлттық құқықтық жүйесіне сәйкес келетін оң элементтерін пайдалану орынды деп есептейміз.

Франция Республикасының қылмыстық-құқықтық жүйесі. Қазіргі уақытта Францияның қылмыстық заңнамасының негізін 1810 жылғы Наполеон кодексінің орнына қабылданған 1992 жылғы жаңа Қылмыстық кодекс құрайды. Аталған нормативтік акт 1994 жылғы 1 наурыздан бастап толыққанды заңды күшіне енді.

Францияның Қылмыстық кодексі алты кітаптан тұрады. Олардың мазмұны қылмыстық құқықтың негізгі институттарын, соның ішінде қылмыстық жауаптылықтың жалпы қағидаларын, қылмыс түрлерін және жаза қолдану тәртібін қамтиды. Кодекстің бірінші кітабы жалпы ережелерге арналған және қылмыстық құқық саласындағы негізгі қағидаттарды бекітеді. Қалған бес кітап Ерекше бөлімді құрайды және адамға қарсы, меншікке қарсы, мемлекет пен қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстарды, сондай-ақ басқа да құқыққа қайшы әрекеттерді құқықтық реттеуге бағытталған.

Француз құқықтық жүйесінде Қылмыстық кодекспен қатар жекелеген қылмыс түрлеріне қатысты арнайы нормативтік-құқықтық актілердің де қолданылатынын атап өткен жөн.

Францияның қылмыстық заңнамасында ақпараттық жүйелердің қауіпсіздігіне қол сұғатын әрекеттерге арналған арнайы құқықтық нормалар қалыптастырылған. Атап айтқанда, 323-1-бап автоматтандырылған деректерді өңдеу жүйесіне заңсыз түрде толық немесе ішінара кіруді, сондай-ақ мұндай жүйеде рұқсатсыз болуды қылмыстық әрекет ретінде белгілейді. 323-2-бап ақпараттарды өңдеудің автоматтандырылған жүйесінің қалыпты жұмыс істеуіне кедергі келтіруге байланысты әрекеттер үшін жауаптылықты көздейді. 323-3-бап жүйеге шынайы емес ақпарат енгізу, сондай-ақ онда сақталған деректерді жою немесе өзгерту арқылы зиян келтіру жағдайларын қамтиды. Ал 323-4-бап аталған әрекеттердің бірнеше адамның немесе алдын ала сөз байласқан адамдар тобының қатысуымен жасалуын саралаушы мән-жай ретінде белгілейді [8, 125 б.].

Осы баптардың мазмұнын саралау барысында 323-1, 323-2 және 323-3-баптар дербес қылмыс құрамдарын қалыптастыратынын, ал 323-4-бап осы әрекеттерді ауырлататын мән-жайларда жасағаны үшін жауаптылықты күшейтетінін байқауға болады. Яғни соңғы норма қылмыстың бірлесіп, бірнеше адамның қатысуымен жасалуына байланысты неғұрлым қатаң құқықтық салдарды қарастырады.

Автоматтандырылған деректерді өңдеу жүйесіне заңсыз ену мазмұны бойынша компьютерлік ақпаратқа рұқсатсыз қол жеткізу түсінігіне жақын келеді. Олардың арасындағы негізгі айырмашылық терминологиялық сипатта ғана байқалады. Француз заңнамасында «компьютерлік ақпарат» түсінігінің орнына «деректерді автоматтандырылған өңдеу жүйесі» термині пайдаланылған. Бұл ұғым өзінің құқықтық мазмұны бойынша дәстүрлі ЭЕМ (ЭВМ) түсінігінің белгілі бір өзгертілген нұсқасы ретінде қарастырылады. Сонымен бірге француз құқықтанушылары мен ғылыми ортада қазіргі цифрлық технологиялардың даму ерекшеліктеріне сәйкес аталған терминологияны жаңарту қажеттілігі туралы ғылыми пікірлер де кездеседі.

323-2-бапта көзделген қылмыс құрамының мазмұны компьютерлік саботаж ұғымымен едәуір дәрежеде сәйкес келеді. Осы тұрғыдан алғанда, ол Германия Қылмыстық кодексіндегі 303-параграфта бекітілген құқықтық нормамен мазмұндық жағынан ұқсас. Ал Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында компьютерлік саботажды дербес қылмыс құрамы ретінде арнайы бекітетін норма тікелей көзделмеген.

Франция Қылмыстық кодексінің 323-3-бабында компьютерлік алаяқтыққа тән әрекеттердің құқықтық сипаттамасы берілген. Бұл қылмыс дәстүрлі алаяқтық құрамынан ең алдымен оны жүзеге асыру әдісімен ерекшеленеді. Яғни жалпы алаяқтықта жәбірленушіні алдау немесе оның сенімін теріс пайдалану негізгі тәсіл болса, компьютерлік сипаттағы алаяқтықта құқыққа қайшы нәтиже ақпараттық технологиялар мен деректерді өңдеу

жүйелерін пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Осындай құқықтық тәсіл Германияның қылмыстық заңнамасында да қолданылған [8, 56-58 б.].

Қазақстан Республикасының қазіргі қылмыстық заңнамасында компьютерлік алаяқтық жеке әрі дербес қылмыс құрамы ретінде арнайы көрсетілмеген. Практикада ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы жасалған мұндай әрекеттер, негізінен, жалпы алаяқтық туралы қылмыстық-құқықтық нормалар негізінде сараланады. Алайда мұндай құқықтық саралау барлық жағдайда ақпараттық ортада жасалатын алаяқтықтың ерекшеліктерін толық қамти бермейді. Осыған байланысты қолданыстағы қылмыстық заңнаманы жетілдіру жөніндегі ұсыныстарда аталған мәселені жеке ескеру қажеттілігі туындаған. Атап айтқанда, 197-бапқа алаяқтықтың ауырлататын түрі ретінде «ақпараттық жүйені пайдаланушыны алдау немесе оның сенімін теріс пайдалану арқылы жасалған алаяқтық» құрамын енгізу ұсынылған. Өзінің құқықтық мазмұны бойынша мұндай норма Германия, Франция және басқа да мемлекеттердің компьютерлік алаяқтыққа қатысты заңнамалық тәсілдеріне жақын келеді.

Жалпы алғанда, шетелдік құқықтық тәжірибені Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасымен салыстыру ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды құқықтық бағалау мен саралаудың мемлекеттер арасында біркелкі еместігін көрсетеді. Сондықтан шетелдік тәжірибені тек теориялық тұрғыдан зерделеу жеткіліксіз, сонымен қатар оны ұлттық құқықтық жүйеге бейімдеу және нақты заңнамалық-құқықтық реформалар жүргізу мәселесіне назар аудару қажет. Дамыған мемлекеттердің оң тәжірибесін ескеру Қазақстанның қылмыстық заңнамасын одан әрі жетілдіруге, ақпараттық құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимылдың тиімді құқықтық құралдарын қалыптастыруға және оларды практикалық тұрғыдан іске асыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии): Сборник законодательных материалов / под ред. И.Д. Козочкина. – М.: Зерцало, 1998. – 452 с.
2. Уголовный кодекс ФРГ / пер. с нем. А.В. Серебренникова. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2001.
3. Ахметшин Х.М., Ахметшин Н.Х., Петухов А.А. Современное уголовное законодательство КНР. – М.: ИД «Муравей», 2000. – С. 353-354.
4. Голландия Қылмыстық кодексі / под ред. Б.В. Волженкина. – СПб., 2001. – 522 с.
5. Францияның жаңа Қылмыстық кодексі. – М.: Юридический колледж МГУ, 1993. – 196 с.
6. Аманов Ж.К. Уголовная ответственность за преступления, посягающие на безопасность компьютерной информации: монография. – Алматы, 2007. – 184 с.
7. Мауленов Г.С. Криминологическая характеристика организованной преступности. – Алматы, 1997. – 232 с.
8. Вехов В.Б. Компьютерные преступления: способы совершения и раскрытия / под. ред. Акад. Б.П. Смагоринского. – М.: Право и закон, 1996. – 520 с.

УДК 343.1

Ибраимова Н.И., Мырзабеков Қ.А.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің

Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы

**КОМПЬЮТЕРЛІК АҚПАРАТТЫ ҚОЛДАНУ АЯСЫНДАҒЫ АЛАЯҚТЫҚТЫҢ
АЛДЫН АЛУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада компьютерлік ақпаратты пайдалану арқылы жасалатын алаяқтықтың алдын алу жүйесі және оны жетілдірудің негізгі мәселелері қарастырылады. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кеңінен таралуы мен цифрлық қызметтердің қарқынды дамуы алаяқтықтың дәстүрлі нысандарымен қатар, компьютерлік ақпаратты және цифрлық платформаларды пайдалануға негізделген жаңа тәсілдерінің қалыптасуына алып отыр. Осыған байланысты компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтық құқық бұзушылықтардың негізгі ерекшеліктері, оларды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлар, сондай-ақ алдын алу жүйесінің қазіргі мүмкіндіктері талданады. Мақалада құқық қорғау органдарының, мемлекеттік мекемелердің, қаржы ұйымдарының және ақпараттық технологиялар саласындағы субъектілердің өзара іс-қимылының маңыздылығына ерекше назар аударылады. Сонымен қатар халықтың цифрлық және құқықтық сауаттылығын арттыру, ақпараттық қауіпсіздік шараларын жетілдіру, алаяқтық әрекеттерді ерте анықтау және алдын алу тетіктерін дамыту мәселелері қарастырылады. Зерттеу нәтижелері компьютерлік ақпаратты пайдалана отырып жасалатын алаяқтыққа қарсы іс-қимылдың тиімділігін арттыру үшін құқықтық, ұйымдастырушылық, техникалық және профилактикалық шараларды кешенді түрде іске асыру қажеттігін көрсетеді.

Кілт сөздер: компьютерлік ақпарат, компьютерлік алаяқтық, кибералаяқтық, цифрлық технологиялар, ақпараттық қауіпсіздік, алаяқтық, қылмыстың алдын алу, профилактика, құқық қорғау органдары, цифрлық сауаттылық, киберқауіпсіздік, интернет.

**СИСТЕМА ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ МОШЕННИЧЕСТВА В СФЕРЕ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ИНФОРМАЦИИ И ОСНОВНЫЕ
ПРОБЛЕМЫ ЕЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ**

Аннотация. В статье рассматривается система предупреждения мошенничества, совершаемого с использованием компьютерной информации, а также основные проблемы ее совершенствования. Расширение использования информационно-коммуникационных технологий и стремительное развитие цифровых сервисов обусловили появление новых способов совершения мошенничества, основанных на использовании компьютерной информации и цифровых платформ. В связи с этим анализируются основные особенности мошеннических правонарушений в сфере использования компьютерной информации, причины и условия, способствующие их совершению, а также современные возможности системы их предупреждения. Особое внимание уделяется вопросам взаимодействия правоохранительных органов, государственных учреждений, финансовых организаций и субъектов информационно-технологической сферы. Рассматриваются также направления повышения цифровой и правовой грамотности населения, совершенствования мер информационной безопасности, раннего выявления мошеннических действий и развития профилактических механизмов. По результатам исследования обосновывается необходимость комплексного применения правовых, организационных, технических и профилактических мер для повышения эффективности противодействия мошенничеству, совершаемому с использованием компьютерной информации.

Ключевые слова: компьютерная информация, компьютерное мошенничество, кибермошенничество, цифровые технологии, информационная безопасность,

мошенничество, предупреждение преступности, профилактика, правоохранительные органы, цифровая грамотность, кибербезопасность, Интернет.

THE SYSTEM FOR PREVENTING FRAUD INVOLVING THE USE OF COMPUTER INFORMATION AND KEY ISSUES OF ITS IMPROVEMENT

Abstract. The article examines the system for preventing fraud committed through the use of computer information and the key issues related to its improvement. The widespread use of information and communication technologies and the rapid development of digital services have contributed to the emergence of new forms and methods of fraud based on the use of computer information and digital platforms. In this context, the article analyzes the main characteristics of fraudulent offenses involving computer information, the causes and conditions contributing to their commission, and the current capabilities of the prevention system. Particular attention is paid to cooperation between law enforcement agencies, government institutions, financial organizations, and entities operating in the information technology sector. The study also addresses the enhancement of digital and legal literacy among the population, the improvement of information security measures, the early detection of fraudulent activities, and the development of preventive mechanisms. The findings substantiate the need for a comprehensive combination of legal, organizational, technical, and preventive measures to improve the effectiveness of combating fraud committed through the use of computer information.

Key words: computer information, computer fraud, cyber fraud, digital technologies, information security, fraud, crime prevention, prevention, law enforcement agencies, digital literacy, cybersecurity, Internet.

Қылмыстылыққа қарсы күресте қоғам мен мемлекет үшін неғұрлым тиімді және басым бағыт тек жазалау шараларын қатаңдату емес, ең алдымен мемлекеттік және қоғамдық институттардың алдын алу қызметін жүйелі түрде жетілдіру болып табылады [1, 78 б.]. Профилактикалық ықпал ету тетіктерін дамыту қылмыстың қоғамға тигізетін жағымсыз зардаптарын шектеуге, оның әлеуметтік салмағын азайтуға, сонымен бірге мемлекеттің экономикалық, саяси және моральдық тұрақтылығын сақтауға жағдай жасайды.

Қылмыстылықтың алдын алу тетіктері оны қалыптастыратын және туындататын криминогендік жағдайлармен тікелей сабақтас. Алаяқтықтың, оның ішінде компьютерлік технологияларды пайдалану арқылы жасалатын алаяқтық әрекеттердің себептері мен жағдайлары криминологиялық зерттеулерде белгілі бір деңгейде қарастырылған. Алайда аталған мәселенің барлық аспектілері толық зерттеліп болды деп тұжырым жасауға негіз жоқ. Бұл мәселеге А. А. Комаров және басқа да зерттеушілер өз еңбектерінде арнайы назар аударған [2, 121 б.].

Компьютерлік ақпаратты пайдалану арқылы жасалатын алаяқтықтың алдын алу бір ғана бағытпен шектелмей, құқықтық, ұйымдастырушылық және бағдарламалық-техникалық сипаттағы шаралардың өзара байланысқан кешені арқылы қамтамасыз етілуі тиіс. Құқықтық механизмдер ақпараттық технологияларды қоғамдық қатынастардың түрлі салаларында қолдану кезінде белгіленген талаптарды бұзған тұлғалардың жауаптылығын айқындауға мүмкіндік береді.

Ақпараттық қауіпсіздік жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде ақпараттық жүйелер мен деректерді өңдеу орталықтарында қолданылатын ұйымдастырушылық және техникалық қорғау шараларын атауға болады. Олардың негізгі мақсаты ақпараттық ресурстардың сақталуын, тұтастығын, қолжетімділігін және қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталады.

Бұдан бөлек, бағдарламалық өнімдер мен ақпараттық жүйелерді құрастырушылар компьютерлік мәліметтердің кездейсоқ жойылуына, жоғалуына немесе оларды қасақана заңсыз өзгертуге байланысты қатерлердің алдын алу үшін тұрақты түрде жаңа қорғаныс шешімдерін енгізуде. Практикада зиянды бағдарламаларды анықтау және бұғаттау

құралдары, ақпараттың резервтік көшірмесін жасау жүйелері, автоматты ескерту және дабыл беру тетіктері, сондай-ақ басқа да ақпараттық қорғау технологиялары пайдаланылады. Мемлекеттік деңгейде аталған бағыттағы бақылау мен құқықтық қорғау арнайы құзырет берілген құқық қорғау органдарына жүктеледі. Олардың қызметінің маңызды бағыттарының бірі – ақпараттық технологиялар саласында жасалатын құқық бұзушылықтарды алдын ала болдырмау, анықтау және тергеу.

Қылмыстың алдын алу ұғымы нақты бір құқық саласының шеңберімен ғана шектелмейді. Оның мазмұны қылмыстық мінез-құлықтың пайда болуына жол бермеуге және оны тежеуге бағытталған заңмен рұқсат етілген нысандардың, әдістердің және құралдардың жиынтығын қамтиды [3, 76.].

Қазіргі жағдайда компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтықтың профилактикасындағы елеулі мәселелердің бірі қаржылық ресурстардың жеткіліксіз көлемде бөлінуімен байланысты. Алдын алу жұмыстарына қажетті қаржылық қолдаудың болмауы мемлекеттік органдардың интернет кеңістігінде жасалатын қылмыстарға қарсы әрекет ету үшін қажетті заманауи техникалық жабдықтармен, бағдарламалық құралдармен және арнайы әдістемелермен толық қамтамасыз етілуіне кері әсер етеді.

Компьютерлік қылмыстылықтың таралу қарқыны жыл сайын артып, оның ықпалы қоғамдық өмірдің дерлік барлық салаларына таралуда. Қылмыстық тәсілдердің күрделенуімен қатар, алаяқтар ақпараттық технологиялардың жаңа мүмкіндіктерін пайдаланып, азаматтардың мүлкі мен қаржысын заңсыз иемденудің бұрын болмаған немесе жетілдірілген тәсілдерін қолдануда. Алайда құқық қорғау органдарының материалдық-техникалық және ақпараттық мүмкіндіктері барлық жағдайда қазіргі заманғы қауіп-қатерлердің деңгейіне сәйкес келе бермейді. Бұл өз кезегінде интернет арқылы жасалатын қылмыстарға жедел ден қоюға, оларды уақтылы анықтауға және алдын алуға елеулі қиындықтар туғызады.

Осы санаттағы қылмыстарды ашу мен тергеудің тиімділігіне құқық қорғау органдары арасындағы өзара іс-қимылдың жеткіліксіз деңгейі де кері әсерін тигізеді. Қылмыстық әрекет туралы ақпарат келіп түскен жағдайда әрбір органның нақты қандай тәртіппен және қандай кезектілікпен әрекет етуі керектігін белгілейтін бірыңғай әрі толыққанды алгоритмнің болмауы практикалық мәселелер туындатады. Нәтижесінде әртүрлі құқық қорғау құрылымдарының әрекет ету практикасы бір-бірінен ерекшеленіп, тергеу және профилактикалық қызметтің бірыңғай стандарттары қалыптасуы қиындайды. Бұған қоса, компьютерлік алаяқтықтың өзіне тән белгілерін анықтайтын және осындай әрекеттерді тиісті түрде құқықтық саралауға мүмкіндік беретін нақты нормативтік критерийлердің жеткіліксіздігі де мәселені күрделендіреді.

Т. М. Лопатинаның пікірінше, компьютерлік қылмыстылықтың алдын алу жүйесі жеке-жеке шаралардан емес, өзара байланысты кешенді механизмнен тұруы қажет. Мұндай жүйеде ұйымдастырушылық-басқарушылық, техникалық және физикалық қауіпсіздік шаралары, кадрлық және моральдық-этикалық бағыттар, сондай-ақ құқықтық тетіктер өзара тең дәрежеде қарастырылып, біртұтас профилактикалық жүйе ретінде іске асырылуы тиіс.

Н.А. Чекишева әйелдер арасындағы алаяқтық құбылысының себептік факторларын зерттей отырып, оның қалыптасуына ықпал ететін бірнеше негізгі жағдайды бөліп көрсетеді. Олардың қатарында: 1) әйелдердің кәсіби біліктілік деңгейінің төмен болуы және еңбегіне төленетін ақы мөлшерінің жеткіліксіздігі; 2) қоғамдағы әлеуметтік шиеленістің артуы және әлеуметтік тұрақсыздықтың күшеюі; 3) әйелдердің еңбек қызметі мен өндірістік қатынастарға кеңінен тартылуы; 4) отбасы институтының әлеуметтік рөлінің әлсіреуі сияқты факторлар бар.

А.А. Комаров интернет-алаяқтықтың пайда болуына және таралуына әсер ететін детерминанттарды төрт негізгі бағытқа жіктейді. Бірінші бағытқа қазіргі желілік технологиялардың өзіне тән ерекшеліктері, атап айтқанда, ақпаратты жоғары жылдамдықпен тарату және кең аудиторияны қысқа уақыт ішінде қамту мүмкіндігі жатады. Екінші фактор ретінде ақпараттандыру үдерістеріне жүргізілетін әлеуметтік және құқықтық бақылаудың

жеткіліксіз деңгейі көрсетіледі. Үшінші топ электрондық коммерция мен тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы заңнамалық реттеудің кемшіліктерін қамтиды. Төртінші фактор құқық қорғау органдары қызметінің жеткілікті деңгейде тиімді ұйымдастырылмауымен байланысты.

С.В. Ямашкин жоғары технологияларды пайдалану арқылы жасалатын алаяқтықтың ұйымдасқан нысандарының көбеюіне коммерциялық ұйымдардың ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің заманауи тетіктерін толық көлемде енгізбеуі елеулі ықпал ететінін атап көрсетеді. Оның пікірінше, ақпараттық жүйелерді қорғауда ескірген немесе қазіргі қауіп-қатерлерге сәйкес келмейтін технологиялық шешімдерді пайдалану да осындай қылмыстардың таралуына қолайлы жағдай қалыптастырады.

Компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтықты қалыптастыратын криминогендік факторлардың жиынтығында өзара тығыз байланысты бірнеше құрамдас бөліктің бар екенін көрсетті. Олардың негізгі түрлері мыналардан тұрады: 1) азаматтардың ақпараттық қауіпсіздік мәселелері бойынша білімдері мен дағдыларының жеткіліксіз болуы; 2) электрондық төлем жүйелерін қорғауға бағытталған бағдарламалық шешімдерді қаржыландырудың жеткіліксіз деңгейі; 3) кредиттік және телекоммуникациялық ұйымдардағы кадрлық іріктеу мен кадр саясатына байланысты кемшіліктер; 4) қауіпсіздік қызметтерінің техникалық және ұйымдастырушылық мүмкіндіктерінің шектеулілігі, сондай-ақ олардың құқық қорғау органдарымен өзара байланысының жеткіліксіздігі; 5) еңбек қатынастары, ақпараттық қауіпсіздік және электрондық коммерция салаларын реттейтін нормативтік-құқықтық базаның толық жетілмеуі; 6) профилактикалық ықпалы қатар жүретін қылмыстық-құқықтық нормаларды практикалық тұрғыдан қолданудың жеткілікті нәтижелі болмауы.

Эмпирикалық материалдар қоғамның әртүрлі әлеуметтік және кәсіби топтары компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтықтың туындау себептері мен оған әсер етуші факторларға бірдей баға бермейтінін аңғартты.

Мәселен, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің пікірінше, негізгі детерминанттардың бірі – азаматтардың жеке мәліметтерімен жұмыс істеу кезінде қажетті қауіпсіздік шараларын сақтамауы және интернет арқылы тауарлар мен қызметтерді сатып алу, электрондық төлемдер жасау немесе өзге де онлайн операцияларды жүзеге асыру барысында жіберілетін қателіктер. Олардың бағалауында екінші орында коммерциялық ұйымдардағы ақпараттық қауіпсіздік жүйелерінің жеткіліксіз дамуы тұр. Бұл, ең алдымен, құпия немесе қорғалатын ақпараттың сыртқа шығу қаупінің жоғары болуымен және кибершабуылдарға қарсы техникалық қорғаныстың әлсіздігімен байланысты. Үшінші маңызды фактор ретінде электрондық сауда қатынастарын реттейтін ұлттық құқықтық нормалардың толық жетілмеуі көрсетіледі.

Банк ұйымдарының, интернет-дүкендердің және басқа да коммерциялық құрылымдардың қызметкерлері мәселені өзге қырынан бағалайды. Олардың пікірінше, компьютерлік алаяқтықтың кең таралуына ең алдымен халықтың ақпараттық қауіпсіздік мәдениетінің жеткіліксіз қалыптасуы себеп болады. Сонымен бірге аталған санаттағы респонденттер құқық қорғау органдарының киберқылмыстарды анықтау, жолын кесу және тергеу бағытындағы практикалық мүмкіндіктері әлі де жеткілікті деңгейде емес екенін атап көрсетеді.

Ал азаматтардың өздері компьютерлік алаяқтықтың себептерін бағалауда басқа ұстаным қалыптастырады. Олардың пікірінше, басты себеп коммерциялық ұйымдардың жаңа цифрлық өнімдер мен қызметтерді енгізу арқылы қосымша экономикалық пайда табуға ұмтылуымен байланысты. Екінші маңызды фактор ретінде құқық қорғау органдарының киберқылмысқа қарсы тиімді әрекет етуге толық дайын болмауы көрсетіледі. Үшінші орында ақпараттық технологиялар саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативтік-құқықтық базаның жеткіліксіз жетілдірілуі тұр.

Әртүрлі әлеуметтік топтардың осындай пікір алшақтығын қалыпты әрі объективті құбылыс ретінде бағалауға болады. Кәсіби орта өкілдерінің Қазақстан Республикасы

Қылмыстық кодексінің 190-бабында көзделген алаяқтық қылмыстарының себептерін түсіндіруі көбіне жәбірленушілердің ақпараттық қауіпсіздік талаптарын сақтамауымен байланысты факторларды алдыңғы орынға шығарады. Мұндай тәсіл бірқатар күрделі ұйымдастырушылық және қаржылық шешімдердің қажеттілігін екінші орынға ығыстыруы мүмкін.

Сонымен бірге қарапайым азаматтар өздеріне қатысты жасалған алаяқтық әрекеттердің туындауына байланысты жеке жауапкершілікті толық көлемде мойындауға әрдайым дайын бола бермейді. Бұған қоғамда ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеті негізінен мемлекетке, банктерге және технологиялық компанияларға тиесілі болуы керек деген түсініктің қалыптасуы белгілі бір дәрежеде әсер етеді.

Қандай жағдай болмасын, құқық қолдану тәжірибесі алаяқтық жолымен иемденілген ақша қаражатын кейіннен қайтарып алудың өте күрделі екенін көрсетеді. Жекелеген жағдайларда келтірілген материалдық шығынды өтеу объективті себептерге байланысты мүлдем мүмкін болмай қалуы ықтимал. Сондықтан компьютерлік алаяқтықтың алдын алу және оған жол бермеу құқық қорғау органдарының қызметіндегі маңызды әрі басым бағыттардың бірі болып табылады.

Ғылыми еңбектерде қылмыстың алдын алу шаралары, әдетте, екі негізгі деңгейде – жалпы әлеуметтік және арнайы криминологиялық профилактика тұрғысынан қарастырылады [4, 331 б.].

Жалпы әлеуметтік профилактика қоғамда орын алатын теріс әлеуметтік процестерді төмендетуге және олардың криминогендік ықпалын әлсіретуге бағытталған мемлекет пен қоғам жүзеге асыратын әлеуметтік сипаттағы оң іс-қимылдардың жиынтығын білдіреді [5, 88 б.].

Ал арнайы криминологиялық профилактиканың мазмұны тікелей қылмыстық мінез-құлықтың қалыптасуына әсер ететін себептер мен жағдайларды анықтауға, оларды жоюға немесе барынша азайтуға бағытталған мақсатты шаралардан тұрады.

Осы теориялық ұстанымдарды негізге ала отырып, компьютерлік ақпарат саласында жасалатын алаяқтықтың алдын алу тетіктерін екі ірі бағытқа жіктеуге болады:

– жалпы профилактикалық бағыт – саяси, экономикалық, әлеуметтік, ғылыми-техникалық және рухани-мәдени сипаттағы шаралар кешенін қамтиды;

– арнайы профилактикалық бағыт – құқықтық, мәдени-ағартушылық, тәрбиелік, ұйымдастырушылық-басқарушылық, техникалық, криминалистикалық және өзге де арнайы шараларды біріктіреді.

И.В. Ильин экономикалық қатынастар саласында орын алатын алаяқтықтың жалпы әлеуметтік профилактикасына бағытталған шараларды бірнеше негізгі бағыт бойынша қарастырады:

1. ұлттық экономиканың орнықтылығын қамтамасыз ету және оның әлеуетін арттыру;

2. экономикалық қызметке қатысатын барлық субъектілер үшін заң алдындағы тең жағдай қалыптастыру;

3. экономикалық жүйенің қалыпты әрі тұрақты қызмет етуіне жағдай жасайтын мемлекеттік басқару тетіктерінің тиімділігін көтеру;

4. мемлекетке, ұйымдарға және азаматтарға тиесілі мүліктік құқықтарды қорғаудың қолданыстағы механизмдерін жетілдіру;

5. шаруашылық-экономикалық қатынастарды құқықтық реттейтін нормативтік базаны одан әрі дамыту;

6. үлестік құрылыс, сақтандыру қызметі және банктік салымдар сияқты тәуекелі жоғары экономикалық бағыттарға мемлекеттік бақылауды күшейту;

7. алаяқтық әрекеттерден зардап шеккен азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың құқықтық кепілдіктерін кеңейту;

8. мемлекеттік органдардың және өзге де профилактика субъектілерінің қылмыстың алдын алу іс-шараларын орындаудағы жауапкершілігін арттыру.

Демек, экономикалық тұрақтылықты қалыптастыруға, мемлекеттік басқару сапасын арттыруға және құқықтық реттеу тетіктерін күшейтуге бағытталған жалпы әлеуметтік сипаттағы шаралар қылмыстылыққа қарсы профилактикалық саясаттың іргелі негіздерінің бірі болып табылады. Мемлекет пен қоғамның әлеуметтік, экономикалық және саяси тұрғыдан тұрақты дамуына қолайлы жағдайлардың қалыптасуы қылмыстық саясаттың барлық бағыттарына, оның ішінде қылмыстардың алдын алу жүйесінің нәтижелілігіне де тікелей ықпал етеді. Алайда аталған жалпы әлеуметтік шаралардың компьютерлік алаяқтықтың нақты нысандары мен түрлеріне қатысты практикалық жүзеге асырылу ерекшеліктері әлі де терең әрі кешенді зерттеуді қажет етеді.

Компьютерлік ақпаратты пайдалану арқылы жасалатын алаяқтықтың алдын алу мәселесін шешуде қылмыстық-құқықтық ықпал ету тетіктерінің маңызын сақтай отырып, профилактикалық жұмыстың ақпараттық-ағартушылық және техникалық бағыттарын қатар дамытуға басымдық берген орынды. Яғни тиімді алдын алу жүйесі тек жазалау құралдарына сүйенбей, азаматтардың ақпараттық сауаттылығын арттырумен, олардың қауіпсіз мінез-құлық дағдыларын қалыптастырумен және заманауи техникалық қорғаныс құралдарын жетілдірумен толықтырылуы қажет.

Соңғы уақытта халықтың цифрлық сауаттылығын жетілдіруге бағытталған белгілі бір профилактикалық жұмыстар жүргізіліп келе жатқанын атап өткен жөн. Соған қарамастан, Д.В. Сингаевскийдің пікірінше, құқық қорғау органдары қылмыстың алдын алу субъектілері ретінде азаматтардың ақпараттық қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру және интернет кеңістігінде кең таралған қылмыстық тәсілдер туралы қоғамды тұрақты түрде хабардар ету бағытындағы жұмысты әлі де жеткілікті дәрежеде жолға қоя алмай отыр.

Осыған байланысты А.А. Комаровтың компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтықтың алдын алуға арналған бірыңғай мамандандырылған ақпараттық ресурсты қалыптастыру жөніндегі ұсынысы назар аударуға тұрарлық. Мұндай ресурс мемлекеттік қолдауға ие болып, сонымен қатар құқық қорғау органдарымен тұрақты кері байланыс орнатуға мүмкіндік беретін орталықтандырылған жүйе ретінде жұмыс істеуі мүмкін. Оның көмегімен азаматтарға интернеттегі алаяқтықтың жаңа нысандары, қолданылатын тәсілдер және олардан қорғану жолдары туралы жедел ақпарат жеткізуге болады.

Компьютерлік алаяқтықтың жалпы профилактикасы шеңберінде техникалық қорғау құралдарының орны да айрықша. Бұл мәселені зерттеген бірқатар ғалымдар ақпараттық жүйелерді техникалық тұрғыдан қорғауға бағытталған нақты ұсыныстар береді. Мәселен, Л.Е. Мұханов рұқсат етілмеген транзакцияларды автоматты түрде анықтап, олардың жүзеге асуына жол бермеуге мүмкіндік беретін арнайы модельді енгізуді ұсынады.

Техникалық қарсы іс-қимылдың маңызды құрамдас бөлігі пайдаланушының кім екенін сенімді түрде анықтау мәселесімен байланысты. Осыған орай пайдаланушыларды арнайы жеке чиптер негізінде сәйкестендіру технологияларын енгізу жөніндегі ұсыныстар да ғылыми әдебиеттерде кездеседі.

А.А. Комаров аталған бағытты қолдай отырып, интернет желісінің бүкіл инфрақұрылымына абсолютті бақылау орнатудың техникалық және практикалық тұрғыдан мүмкін еместігін атап көрсетеді.

Сонымен бірге интернет кеңістігінде «интернет-паспорт» енгізу немесе онлайн ортада пайдаланушыларды міндетті сәйкестендіру жүйесін қалыптастыру туралы ұсыныстардың да белгілі бір профилактикалық әлеуеті бар. Мұндай тетіктер қылмыстық әрекеттердің алдын алуға және жасалған қылмыстарды ашуға көмектесуі мүмкін. Алайда интернеттегі анонимділікті шектеу мәселесі жеке өмірге қол сұқпаушылық және адамның жеке деректерін қорғау қағидаттарымен өзара байланыста қарастырылуы тиіс.

Біздің көзқарасымыз бойынша, ақпараттық кеңістікті толық бақылауға бағытталған шамадан тыс шаралар, соның ішінде тұлғаны жаппай чиптеу немесе тұрақты цифрлық бақылау жүйелерін енгізу, адамның жеке автономиясына елеулі әсер етуі ықтимал. Сондықтан сәйкестендірудің мұндай тетіктері тек қажеттілігі нақты негізделген және қолдану шекарасы заңмен айқын белгіленген жағдайларда пайдаланылуы тиіс. Мысалы, олар

әлеуметтік желі аккаунтын тіркеу немесе электрондық сауда алаңында хабарландыру орналастыру сияқты нақты цифрлық қызметтерді пайдалану кезінде қолданылуы мүмкін.

Біздің пікірімізше, компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтықты алдын алудың тиімді ұйымдастырушылық-техникалық тетіктерінің бірі – құқық қорғау органдарына бұрын белгісіз болған алаяқтық тәсілдері жөніндегі ақпаратты тұрақты түрде жинауға, жүйелеуге, талдауға және тиісті субъектілер арасында таратуға мүмкіндік беретін арнайы ақпараттық мониторинг жүйесін қалыптастыру. Мұндай жүйе мемлекеттік органдардың, тиісті салалық ұйымдардың және қоғамдық институттардың бірлескен қызметіне негізделіп, жаңа қауіп-қатерлерді ерте кезеңде анықтауға, оларды бағалауға және қажетті жағдайда олардың таралуына тосқауыл қоюға бағытталуы қажет.

Қылмыстардың профилактикасындағы маңызды бағыттардың бірі – қылмыстық-құқықтық тетіктерді пайдалана отырып алдын алу ықпалын жүзеге асыру. Бұл ретте ерекше орын қосарлы профилактикалық әсерге ие қылмыстық-құқықтық нормаларға беріледі. Аталған нормалардың мәні – қоғамдық қауіптілігі салыстырмалы түрде төмен әрекеттер үшін жауаптылық белгілей отырып, олардың кейіннен неғұрлым ауыр қылмыстық салдарға ұласуына жол бермеу [6,47 б.].

Алайда ғылыми әдебиетте қосарланған профилактикалық сипаттағы қылмыстық-құқықтық нормалардың мазмұны мен мәніне қатысты біркелкі пікір қалыптаспаған. Жекелеген зерттеушілер мұндай нормаларда сипатталған әрекеттерді басқа қылмыстардың міндетті әрі тікелей себебі ретінде қарастыруға болмайтынын көрсетеді. Яғни олардың арасында абсолютті себептік-салдарлық тәуелділік әрдайым бола бермейді. Мысалы, кәмелетке толмаған адамды қылмыстық әрекетке тарту оның міндетті түрде қылмыс жасайтынын білдірмейді. Сол сияқты қаруды заңсыз өткізу фактісі оның кейіннен міндетті түрде қылмыс жасау құралы ретінде пайдаланылатынын білдірмейді.

Зерттеушілер профилактикалық ықпалы қосарланған нормалардың қатарына әртүрлі қылмыстық-құқықтық құрамдарды енгізеді. Олардың арасында денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру (ҚР ҚК 108-1-бабы), ұрып-соғу (ҚР ҚК 109-1-бабы), қорқыту (ҚР ҚК 115-бабы), бұзақылық (ҚР ҚК 293-бабы), сондай-ақ қару мен жарылғыш заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстық әрекеттерді көздейтін нормалар (ҚР ҚК 287–291-баптары) және басқа да баптар бар.

Бұдан бөлек, компьютерлік алаяқтықтың жүзеге асуына жағдай туғызуы мүмкін әрекеттер үшін тікелей қылмыстық жауаптылық белгілейтін арнайы нормалар да қолданылады. Олардың қатарына, ең алдымен, компьютерлік ақпаратқа құқыққа қайшы түрде қол жеткізуге байланысты әрекеттер (ҚР ҚК 205-бабы), компьютерлік бағдарламаларды заңсыз әзірлеу, пайдалану және тарату (ҚР ҚК 210-бабы), сондай-ақ ақпаратты заңсыз иемдену әрекеттері (ҚР ҚК 208-бабы) жатады.

Осыған байланысты компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарға қатысты қылмыстық-құқықтық нормалардың мазмұнын, оларды қолдану практикасын және одан әрі жетілдіру жолдарын зерттеу қазіргі Қазақстанның қылмыстық-құқықтық ғылымындағы өзекті ғылыми бағыттардың бірі болып қала береді.

Дегенмен, аталған қылмыстық-құқықтық нормалардың іс жүзіндегі профилактикалық нәтижелілігі әзірге жеткілікті деңгейге жетпегенін ақпараттық қауіпсіздік саласында жұмыс істейтін жетекші компаниялардың статистикалық көрсеткіштері де айғақтайды. Мәселен, «Касперский зертханасының» деректеріне сүйенсек, 2017 жылдың ішінде компанияның бағдарламалық өнімдері 1 126 701 компьютерде интернет-банкинг жүйелері арқылы ақша қаражатын заңсыз иеленуге бағытталған әрекеттерді тіркеген. Бұдан бөлек, 939 722 компьютерден төлемдік зиянды бағдарламалар анықталған. Бір жыл ішінде барлығы 15 714 700 бірегей зиянды объект тіркелген. Компанияның қорғаныс шешімдері әлемнің әртүрлі елдеріндегі интернет-ресурстардан жасалған 1 188 728 338 шабуылдың жолын кескен. Сонымен бірге бір жыл ішінде интернет пайдаланушыларының 29,4%-ы кемінде бір рет веб-шабуылға тап болған. Файлдық антивирустық қорғау құралдарының көмегімен 4 миллионнан астам зиянды немесе ықтимал қауіпті бағдарламалық объект анықталған.

Осы көрсеткіштерге сүйене отырып, компьютерлік ақпарат саласында орын алатын алаяқтық әрекеттерге қарсы тиімді құқықтық іс-қимыл, ең алдымен, ҚР ҚК 7-тарауында бекітілген қылмыстық-құқықтық нормаларды дұрыс әрі толық қолдануға байланысты деген қорытынды жасауға болады. Аталған нормалардың киберқылмысқа, оның ішінде компьютерлік алаяқтыққа қарсы профилактикалық және құқықтық ықпалын күшейту үшін олардың қолданылу тиімділігіне кері әсер ететін факторларды жою қажет. Мұнда, ең алдымен, қылмыстық-құқықтық нормаларды құқық қолдану барысында жіберілетін жекелеген кемшіліктерді, дұрыс сараламау жағдайларын және практикалық олқылықтарды түзету мәселесі маңызды орын алады.

Сонымен қатар компьютерлік ақпаратты пайдалану арқылы жасалатын алаяқтықтың алдын алу жүйесін жетілдірудің маңызды бағыттарының бірі – қылмыстық құқық бұзушылықтардың тиісті құрамдарын кезең-кезеңімен толықтыру және олардың аясын кеңейту. Осы ретте әрбір тыйымның әлеуметтік әрі құқықтық негізділігін жеке-жеке қарастыруды мақсат етпей-ақ, компьютерлік жүйелерге бағытталған DDoS-шабуылдарды дербес қылмыстық жауаптылықтың объектісі ретінде тану мәселесін шешу қажеттілігі байқалады.

Сот және тергеу практикасын зерделеу нәтижелері компьютерлік ақпарат саласында жасалатын алаяқтық қылмыстары бойынша жәбірленуші ретінде көп жағдайда банктер мен басқа да қаржы ұйымдары емес, нақты азаматтар, яғни банк шотының немесе электрондық әмиянның иелері танылатынын көрсетеді. Соның салдарынан мұндай қылмыстардан туындайтын елеулі материалдық шығындар корпоративтік ұйымдарға қарағанда тікелей жеке тұлғалардың мүліктік жағдайына әсер етеді.

Бұл өз кезегінде банктердің және басқа қаржы институттарының ақпараттық қауіпсіздік жүйелерін жетілдіруге экономикалық мүдделілігін белгілі бір деңгейде төмендетуі мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» Қазақстан Республикасының 26.07.2016 жылғы № 11-VI ҚРЗ Заңында бекітілген тиісті ереже профилактикалық сипаттағы құқықтық құрал ретінде қарастырылуы мүмкін. Себебі аталған норма клиенттің келісімінсіз орындалған ақша аударымдары бойынша келтірілген соманы өтеу міндетін операторға жүктейді. Мұндай заңнамалық міндеттеме төлем нарығына қатысушыларды ақпараттық қауіпсіздікті күшейтуге, қорғаныс технологияларын жетілдіруге және төлем инфрақұрылымын қорғауға бөлінетін ресурстар көлемін арттыруға ынталандырады [1].

Осыған байланысты компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтықтың арнайы криминологиялық профилактикасының қосымша тетігі ретінде ҚР ҚК 190-бабының 2-бөлігінің 4-тармағы бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылып, сотталған адамдарға кредиттік-қаржылық және ақпараттық технологиялар секторында еңбек қызметін жүзеге асыруға ұзақ мерзімге немесе мерзімсіз сипатта шектеу енгізу мәселесін қарастыру ұсынылады. Мұндай құқықтық шектеулер өзінің профилактикалық ықпалы тұрғысынан жекелеген жазалау шараларымен салыстырмалы әсер беруі мүмкін. Бір жағынан, аталған шара қаржылық операциялармен және ақпараттық жүйелермен жұмыс істеу мүмкіндігі бар бұрын сотталған адамдардың қайта қылмыс жасау тәуекелін азайтса, екінші жағынан, ұйымдардың кадрлық қауіпсіздігіне байланысты ықтимал қатерлерді төмендетуге мүмкіндік береді.

Компьютерлік қылмыстардың жалпы әлеуметтік алдын алу шаралары мазмұны жағынан кең әрі көпдеңгейлі сипатқа ие. Олар тек киберқылмыстардың жекелеген түрлеріне қарсы бағытталмай, жалпы қылмыстылықтың әлеуметтік негіздерін төмендетуге және криминогендік ортаның қалыптасуына әсер ететін факторларды әлсіретуге бағытталады. Осы шараларды бірнеше негізгі бағытқа жіктеуге болады:

– Саяси шаралар: Қазақстан Республикасында компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстардың таралуына ықпал ететін факторларды төмендету мақсатында демократиялық институттарды одан әрі нығайту, азаматтық қоғамның әлеуетін арттыру, конституциялық

құрылыстың тұрақтылығын сақтау, мемлекеттік егемендік пен аумақтық тұтастықты қамтамасыз ету.

– Экономикалық шаралар: ел экономикасының бәсекелестік мүмкіндіктерін кеңейту, инновациялық даму жүйесін жетілдіру, адами капиталды дамытуға бағытталатын инвестиция көлемін арттыру және еңбек өнімділігінің өсуіне жағдай жасау.

– Әлеуметтік шаралар: қоғамдағы әлеуметтік және мүліктік жіктелу деңгейін төмендету, демографиялық тұрақтылықты сақтау, халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, азаматтарға қауіпсіз әрі қолжетімді тауарлар мен қызметтер ұсынатын әлеуметтік-экономикалық орта қалыптастыру.

– Ғылыми-техникалық шаралар: компьютерлік желілер арқылы өтетін ақпараттық ағындарды бақылау мен талдаудың заманауи тетіктерін енгізу, құқық бұзушылықтардың ықтимал даму бағытын болжауға арналған алгоритмдерді пайдалану, ақпараттық қауіп-қатерлерді ерте кезеңде анықтау және оларды үздіксіз бақылау жүйелерін дамыту.

– Рухани-мәдени шаралар: ұлттық мәдени мұраны сақтау және одан әрі дамыту, қоғамның рухани тұтастығын күшейту, азаматтардың патриоттық тәрбиесін жетілдіру, сондай-ақ Қазақстанның мәдени құндылықтары мен халықаралық беделін нығайту.

Компьютерлік қылмыстардың алдын алуда арнайы криминологиялық шаралар да елеулі маңызға ие. Олардың ішінде құқықтық сипаттағы профилактикалық тетіктер ерекше орын алады. Бұл шаралар, ең алдымен, қолданыстағы нормативтік-құқықтық базаны қазіргі ақпараттық қауіп-қатерлерге бейімдеуге, заңнамалық реттеудің тиімділігін арттыруға және құқық қолдану практикасын жетілдіруге бағытталуы тиіс.

Қолданыстағы қылмыстық заңнама ережелеріне сәйкес, компьютерлік ақпарат саласында жасалатын қылмыстар қатарына компьютерлік жүйелерге құқыққа қайшы қол жеткізу, ақпараттық ресурстарды бұғаттау немесе заңсыз көшіру арқылы зиян келтіру сияқты әрекеттер жатады [7,540 б].

Сонымен бірге қылмыстық заң шығарушы ақпараттық жүйелердің қауіпсіздігіне қатер төндіретін өзге де әрекеттер үшін жауаптылықты бекіткен. Атап айтқанда, зиянды бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу немесе тарату, компьютерлік ақпаратқа заңсыз қол жеткізу және электрондық есептеу жүйелерінің қалыпты жұмыс істеу тәртібін бұзу сияқты әрекеттер қылмыстық-құқықтық қорғау аясына енгізілген.

Компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтыққа қарсы іс-қимылды тек Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде белгіленген нормалармен шектеу мұндай құқық бұзушылықтардың алдын алу жүйесінде әлі де шешімін қажет ететін мәселелер бар екенін көрсетеді. Осыған орай мемлекеттік органдардың өзара әрекеттесуінің бірыңғай стандарттарын қалыптастыру, қолданыстағы тетіктерді жетілдіру және құқық қорғау құрылымдарының тұрақты, үздіксіз әрі үйлесімді жұмысын қамтамасыз ету қажеттілігі туындайды. Бұған қоса, Интерполдың халықаралық тәжірибесін ескере отырып, трансшекаралық сипаттағы киберқылмыстарға қарсы іс-қимылда мемлекетаралық стандарттау қағидаттарын қалыптастыруды перспективалы бағыттардың бірі ретінде қарастыруға болады.

Арнайы криминологиялық профилактика жүйесінде ұйымдастырушылық және басқарушылық сипаттағы шаралар айрықша мәнге ие. Осы бағытта жекелеген қазақстандық ғалымдар ақпараттық алаяқтықтың жолын кесу мақсатында мемлекеттік органдарға банктік құпияға жататын ақпаратты белгіленген мерзімдер мен нақты рәсімдер шеңберінде сұратуға және алуға мүмкіндік беретін арнайы тетік қалыптастыруды ұсынады. Мұндай механизм құқық қорғау органдары мен қаржы ұйымдарының арасындағы ақпарат алмасу кезінде туындайтын ұйымдастырушылық кедергілерді азайтуға ықпал етуі мүмкін. Сонымен қатар электрондық нысанда қаралатын істер бойынша ақпарат алмасу рәсімдерін жеңілдету олардың қаралу мерзімдерін қысқартуға және процестік әрекеттерді неғұрлым тиімді ұйымдастыруға жағдай жасайды.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу саласында сот органдары мен құқық қорғау құрылымдарының өзара келісілген қызметін қамтамасыз ету де маңызды

бағыттардың бірі болып табылады. Осы мақсатта олардың әрекет ету тәртібін, құзырет шектерін және қойылатын негізгі талаптарды нақты белгілейтін бірыңғай регламенттерді әзірлеп, практикаға енгізу орынды. Сонымен бірге құқық қолдану органдарының материалдық-техникалық мүмкіндіктерін заманауи ақпараттық технологиялардың даму деңгейіне сәйкестендіріп жаңғырту қажеттілігі де ерекше назар аударуды талап етеді.

Жоғарыда қарастырылған мәселелерді жинақтай келе, компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтықтың алдын алу жүйесін екі ірі бағытқа бөлуге болады:

– жалпы профилактикалық шаралар – саяси, экономикалық, әлеуметтік, ғылыми-техникалық және рухани-мәдени сипаттағы шаралар;

– арнайы профилактикалық шаралар – құқықтық, рухани-мәдени, ұйымдастырушылық-басқарушылық, техникалық, криминалистикалық және басқа да арнайы бағыттағы шаралар.

Қазақстанда компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтықтың профилактикалық жүйесін одан әрі дамыту үшін мемлекеттік органдардың, оның ішінде полиция мен сот жүйесінің қызметіне жаңа ұйымдастырушылық тетіктер мен заманауи әдістемелерді енгізудің қажеттігін көрсетеді. Бұл ретте тек заңнамалық базаны жаңарту жеткіліксіз. Құқық қорғау органдарының техникалық жарақтандырылуын күшейту, ақпараттық-талдамалық мүмкіндіктерін кеңейту және олардың заманауи технологияларды пайдалану деңгейін арттыру да қатар жүргізілуі тиіс.

Қорытындылай отырып, мынадай негізгі тұжырымдар жасауға болады:

1. Компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтықтың криминогендік детерминанттары арасында бір-бірімен өзара байланысты бірнеше негізгі фактор айқындалады:

а) халықтың ақпараттық қауіпсіздік мәселелері жөніндегі мәдениетінің жеткіліксіз деңгейі;

б) электрондық төлем жүйелерінің қорғалуын қамтамасыз ететін бағдарламалық құралдарды қаржыландырудың жеткіліксіздігі;

в) қаржы және телекоммуникация ұйымдарындағы кадрларды іріктеу мен басқару саясатының кемшіліктері;

г) банктердің қауіпсіздік қызметтерінің функционалдық мүмкіндіктерінің шектеулілігі және олардың құқық қорғау органдарымен ақпараттық өзара байланысының әлсіздігі;

д) еңбек қатынастары, ақпараттық қауіпсіздік және электрондық коммерция салаларын реттейтін нормативтік базаның толық жетілмеуі;

е) ҚР ҚК 7-тарауында қамтылған қосарлы превенциялық сипаттағы нормаларды практикалық тұрғыдан қолданудың жеткіліксіз нәтижелілігі.

2. Компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтықтың профилактикасы қылмыстық-құқықтық тетіктердің маңызын сақтай отырып, басым түрде ақпараттық-ағартушылық және техникалық сипаттағы өзара байланысты шаралардың кешеніне негізделуі қажет. Мұндай тәсіл азаматтардың цифрлық қауіпсіздік дағдыларын қалыптастырумен қатар, ақпараттық жүйелердің қорғаныс деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

3. Заманауи профилактикалық жүйе мемлекеттік органдардың, тиісті салалық ұйымдардың және қоғамдық институттардың үйлесімді әрекетіне негізделуі тиіс. Бұл ретте ақпараттық ресурстарға тұрақты мониторинг жүргізу, жаңа алаяқтық тәсілдері туралы мәліметтерді жинақтау және оларды талдау, сондай-ақ анықталған қауіптер жөніндегі ақпаратты құқық қорғау органдарына қысқа мерзім ішінде жеткізу маңызды.

4. Интернет кеңістігіндегі анонимділікті шектеу мәселесі адамның жеке өміріне қол сұқпау және жеке деректерін қорғау қағидаттарымен тығыз байланыста қарастырылуы қажет. Ақпараттық кеңістікті жаппай әрі толық бақылауға алу адамның жеке автономиясына нақты қауіптер туындатуы мүмкін. Сондықтан цифрлық сәйкестендіруді енгізу тек объективті қажеттілік туындайтын, нақты белгіленген және заңмен шектелген жағдайларда жүзеге асырылғаны дұрыс.

5. Компьютерлік ақпарат саласындағы алаяқтықтың тиімді профилактикасы ҚР ҚК 7-тарауындағы қылмыстық-құқықтық нормалардың қосарлы превенциялық әлеуетін іс жүзінде нәтижелі пайдалануға тәуелді. Осыған байланысты аталған нормаларды қолдану кезінде орын алатын құқықтық олқылықтарды, біркелкі емес құқық қолдану тәжірибесін және селективті тәсілдерді жою қажет.

Сонымен қатар, «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 26 шілдедегі № 11-VI ҚРЗ Заңы компьютерлік алаяқтықтың алдын алу саласында елеулі құқықтық-профилактикалық мүмкіндікке ие болғанымен, оның әлеуеті толық көлемде пайдаланылып отырған жоқ. Аталған нормативтік актіге сәйкес, төлем операторы клиенттің келісімінсіз жүргізілген операциялар нәтижесінде орын алған ақша қаражатының қозғалысына байланысты белгілі бір жағдайларда тиісті соманы өтеуге міндетті. Бұл талап қаржы ұйымдарының төлем инфрақұрылымының қауіпсіздігін күшейтуге, қорғаныс жүйелерін жетілдіруге және ақпараттық қауіпсіздікке қажетті инвестицияларды ұлғайтуға экономикалық ынталандыру қалыптастырады [1].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1970. – 132 с.
2. Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения). М.: Изд-во «Юрид. лит.», 1968 С. 22–23.
3. Алексеев А.И. Криминология: Курс лекций. М.: Щит-М, 1999. 123 с.
4. Гилинский Я.И. Криминология: курс лекции. СПб, 2002.
5. Комаров А.А. Интернет-мошенничество: проблемы детерминации и предупреждения, М., 2013.
6. Н.В. Щедрин. Основы общей теории предупреждения преступности: Учеб. пособие / Краснояр. гос. ун-т, 1999. 7 с.
7. Криминология / под. ред. Г.А. Аванесова. М., 2010. - 331 с.
8. Криминология / под. ред. Н.Ф. Кузнецовой. М., 2009. - 88 с.
9. Алексеев А.И. Криминология. Курс лекции. М., 1998. – 118 с.
10. «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 26 шілдедегі № 11-VI ҚРЗ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000011>
11. Ляпунов Ю.И., Пушкин А.В. Преступления в сфере компьютерной информации. Уголовное право. Особенная часть [Текст] / Под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова.

УДК 342.7(574)

Махаметжанова С.С.*, Ильясова Б.К.

Қонаев университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

*e-mail: makhametzhanovasabina@gmail.com**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН
БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада адам құқықтары мен бостандықтарын конституциялық қорғаудың ұлттық және халықаралық стандарттары кешенді түрде талданады. Қазақстан Республикасындағы адам құқықтарын қорғау жүйесінің құқықтық негіздері, олардың халықаралық құқық нормаларымен өзара байланысы және үйлесімділігі қарастырылады. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, сондай-ақ Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт нормалары салыстырмалы-құқықтық әдіс негізінде зерделенеді. Мақалада ұлттық және халықаралық құқықтық механизмдердің ерекшеліктері, құқықтарды қорғау кепілдіктері және оларды іске асыру тетіктері айқындалады.

Кілт сөздер: адам құқықтары, бостандықтар, конституциялық қорғау, халықаралық стандарттар, ұлттық құқық, құқықтық мемлекет, соттық қорғау, Конституциялық Сот.

**КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА В
РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

Аннотация. В данной статье комплексно анализируются национальные и международные стандарты конституционной защиты прав и свобод человека. Рассматриваются правовые основы системы защиты прав человека в Республике Казахстан, их взаимосвязь и совместимость с нормами международного права. В ходе исследования на основе сравнительно-правового метода изучаются Конституция Республики Казахстан и Всеобщая декларация прав человека, а также нормы международного пакта о гражданских и политических правах. В статье определяются особенности национальных и международных правовых механизмов, гарантии защиты прав и механизмы их реализации.

Ключевые слова: права человека, свободы, конституционная защита, международные стандарты, национальное право, правовое государство, судебная защита, Конституционный суд.

**CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS
AND FREEDOMS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Abstract. This article comprehensively analyzes national and international standards of constitutional protection of human rights and freedoms. It examines the legal foundations of the human rights protection system in the Republic of Kazakhstan, their interrelation and compatibility with the norms of international law. The study uses a comparative legal method to analyze the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the Universal Declaration of Human Rights, as well as the norms of the International Covenant on Civil and Political Rights. The article identifies the features of national and international legal mechanisms, guarantees for the protection of rights, and mechanisms for their implementation.

Key words: human rights, freedoms, constitutional protection, international standards, national law, rule of law, judicial protection, Constitutional Court.

КІРІСПЕ

Қазіргі кезеңде адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселесі мемлекет пен қоғам дамуының басты өлшемдерінің біріне айналды [11]. Демократиялық, құқықтық мемлекет ұғымы ең алдымен адамды, оның қадір-қасиетін, өмірі мен еркіндігін жоғары құндылық ретінде танумен сипатталады [1]. Осы тұрғыдан алғанда, адам құқықтары тек құқықтық категория ғана емес, сонымен қатар өркениетті қоғамның дамуын айқындайтын әмбебап әлеуметтік құбылыс болып табылады [12].

Адам құқықтарының конституциялық деңгейде бекітілуі олардың мемлекет тарапынан танылуы мен қорғалуының кепілі болып саналады [1]. Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде жариялай отырып, адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтарын ең қымбат қазына деп таниды [1]. Бұл қағида Қазақстан Республикасының Конституциясы нормаларында нақты бекітілген және бүкіл құқықтық жүйенің іргетасын құрайды [1]. Конституцияда адам құқықтары мен бостандықтарының кең ауқымды жүйесі белгіленіп, олардың тікелей қолданылатыны және сот арқылы қорғалатыны көрсетілген [1].

Сонымен қатар, адам құқықтарын қорғау тек ұлттық құқықпен шектелмейді. Қазіргі жаһандану жағдайында мемлекеттер халықаралық құқықтық кеңістіктің ажырамас бөлігі болып табылады [3]. Адам құқықтарын қорғаудың әмбебап стандарттары Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт және Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт сияқты халықаралық-құқықтық актілерде бекітілген [2; 3; 4]. Бұл құжаттар адам құқықтарының мазмұнын, оларды шектеудің шарттарын және қорғау тетіктерін айқындайды [3].

Қазақстан Республикасы аталған халықаралық шарттардың қатысушысы бола отырып, олардың нормаларын ұлттық заңнамаға енгізу және іске асыру міндеттемесін қабылдады [1, б.3]. Конституцияның ережелеріне сәйкес, ратификацияланған халықаралық шарттардың ұлттық заңнамадан басымдығы танылады [1]. Бұл өз кезегінде халықаралық стандарттардың ішкі құқықтық жүйеге ықпал етуіне және құқық қолдану тәжірибесінің халықаралық талаптарға сәйкестендірілуіне жағдай жасайды [3].

Адам құқықтарын конституциялық қорғау мәселесінің өзектілігі бірнеше факторлармен негізделеді. Біріншіден, қазіргі қоғамда цифрландыру, акпараттық технологиялардың дамуы, көші-қон үдерістері мен жаһандық қауіпсіздік мәселелері адам құқықтарының жаңа қырларын қалыптастыруда [6]. Екіншіден, құқықтарды шектеу мен қамтамасыз ету арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажеттілігі артып отыр [3]. Үшіншіден, ұлттық құқық пен халықаралық стандарттардың арақатынасы мәселесі құқықтық ғылым мен тәжірибеде ерекше маңызға ие [11].

Осыған байланысты, адам құқықтары мен бостандықтарын конституциялық қорғаудың ұлттық және халықаралық стандарттарын салыстырмалы талдау ғылыми тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да маңызды болып табылады [11]. Мұндай талдау ұлттық құқықтық жүйенің даму деңгейін бағалауға, халықаралық міндеттемелердің орындалу дәрежесін анықтауға және құқық қолдану тәжірибесін жетілдіру бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді [6].

Зерттеудің мақсаты – адам құқықтары мен бостандықтарын конституциялық қорғаудың ұлттық және халықаралық стандарттарын салыстырмалы талдау арқылы олардың өзара байланысын, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады:

- адам құқықтарының конституциялық-құқықтық табиғатын айқындау;
- Қазақстан Республикасындағы құқықтарды қорғау тетіктерін талдау;
- халықаралық құқықтық стандарттардың мазмұнын зерделеу;
- ұлттық және халықаралық механизмдердің арақатынасын салыстыру;
- құқық қолдану тәжірибесіндегі өзекті мәселелерді анықтау [1; 3; 4; 11].

Зерттеудің әдіснамалық негізін салыстырмалы-құқықтық, формальды-логикалық,

жүйелік және талдау әдістері құрайды [11].

Осылайша, адам құқықтары мен бостандықтарын конституциялық қорғау мәселесін ұлттық және халықаралық стандарттар тұрғысынан кешенді түрде қарастыру құқықтық мемлекеттің дамуы мен адамның құқықтық мәртебесін нығайтудың маңызды шарты болып табылады [1; 3].

1. Адам құқықтарының конституциялық-құқықтық табиғаты

Адам құқықтары – бұл адамның табиғи болмысынан туындайтын, мемлекетпен танылатын және қорғалатын әлеуметтік-құқықтық игіліктер [11; 12]. Құқықтық теорияда олар үш буынға бөлінеді [11]:

- 1). Азаматтық және саяси құқықтар;
- 2). Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар;
- 3). Ұжымдық (солидарлық) құқықтар.

Конституциялық деңгейде бекітілген құқықтар жоғары заңдық күшке ие және тікелей қолданылатын нормалар болып табылады [1]. Қазақстан Республикасында адам құқықтары мен бостандықтарының тізбесі Конституцияның II бөлімінде жан-жақты реттелген [1].

Конституциялық құқықтар келесі ерекшеліктермен сипатталады:

- олардың жоғары заңдық күші бар [1];
- тікелей қолданылады [1];
- сот арқылы қорғалады [1];
- халықаралық шарттармен үйлесімді түсіндіріледі [3].

2. Қазақстан республикасындағы адам құқықтарын конституциялық қорғау тетіктері
Қазақстан Республикасында адам құқықтарын қорғау бірнеше институционалдық және процессуалдық тетіктер арқылы жүзеге асырылады [1].

1). Соттық қорғау

Азаматтар өз құқықтары бұзылған жағдайда сотқа жүгінуге құқылы [1]. Сот билігі – құқықтар мен бостандықтарды қорғаудың негізгі кепілі [1].

2). Конституциялық бақылау

2023 жылдан бастап Қазақстанда Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты жұмыс істейді [7]. Бұл орган азаматтардың конституциялық құқықтарының бұзылуына қатысты нормативтік актілердің конституцияға сәйкестігін тексереді [7].

3). Омбудсмен институты

Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл азаматтардың шағымдарын қарап, мемлекеттік органдардың әрекеттеріне талдау жүргізеді және құқықтардың сақталуына мониторинг жасайды [8].

4). Халықаралық шарттардың басымдығы

Конституцияға сәйкес, ратификацияланған халықаралық шарттар ұлттық заңнамадан басым қолданылады. Бұл халықаралық стандарттардың ұлттық құқық жүйесіне тікелей ықпал етуін қамтамасыз етеді [1; 3].

3. Халықаралық стандарттар жүйесі

Халықаралық деңгейде адам құқықтарын қорғау әмбебап және аймақтық жүйелер арқылы жүзеге асырылады [6].

1). Әмбебап жүйе

БҰҰ шеңберінде қабылданған негізгі құжаттар адам құқықтарының жалпы стандарттарын белгілейді [2; 3; 4].

Біріккен Ұлттар Ұйымы адам құқықтарын қорғау саласында мониторингтік комитеттер жүйесін құрған. Мысалы, Азаматтық және саяси құқықтар туралы пактінің орындалуын Адам құқықтары жөніндегі комитет бақылайды [6].

2). Аймақтық жүйелер

Еуропада адам құқықтарын қорғаудың тиімді механизмі – Еуропалық адам құқықтары соты. Бұл сот жеке тұлғалардың шағымдарын қарайды. Қазақстан Еуропа кеңесінің мүшесі болмағанымен, халықаралық құқық стандарттарын ұлттық құқыққа енгізу бағытында жұмыстар жүргізуде. [9].

4. Ұлттық және халықаралық стандарттардың салыстырмалы талдауы

1). Құқықтардың мазмұны

Қазақстан Конституциясында бекітілген құқықтар халықаралық пактілердегі құқықтармен мазмұндық жағынан ұқсас.

Мысалы:

- өмір сүру құқығы;
- азаптауға тыйым салу;
- сөз бостандығы;
- еңбек ету құқығы;
- әлеуметтік қамсыздандыру құқығы.

Алайда халықаралық құжаттарда кейбір құқықтар кеңірек түсіндірілген және егжей-тегжейлі регламенттелген [4].

2). Қорғау тетіктері

Ұлттық деңгейде қорғау ішкі соттар арқылы жүзеге асырылады, ал халықаралық деңгейде – шарттық органдар мен халықаралық соттар арқылы [9].

3). Шектеу мәселесі

Халықаралық құқықта құқықтарды шектеу тек заңмен, демократиялық қоғам мүддесі үшін және пропорционалдық қағидатына сәйкес жүзеге асырылуы тиіс. Қазақстан заңнамасында да осындай талаптар бар, алайда тәжірибеде құқықтарды шектеудің негізділігіне қатысты мәселелер туындауы мүмкін [8].

5. Қазіргі даму тенденциялары

Қазіргі кезеңде адам құқықтарын қорғау саласында келесі үрдістер байқалады:

- цифрлық құқықтарды дамыту;
- жеке деректерді қорғау;
- әділ сотқа қол жеткізу кепілдіктерін күшейту;
- азаптауға қарсы тетіктерді жетілдіру.

Қазақстан халықаралық міндеттемелерін орындау мақсатында ұлттық заңнаманы жүйелі түрде жетілдіруде [6].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, адам құқықтары мен бостандықтарын конституциялық қорғау Қазақстан Республикасының құқықтық мемлекет ретінде дамуының негізгі көрсеткіші болып табылады. Ұлттық құқық жүйесі халықаралық стандарттармен үйлесімді қалыптасып, оларды толықтырып отырады.

Сонымен қатар, құқықтарды қорғау тиімділігі сот және өзге де мемлекеттік органдар қызметіне байланысты. Дегенмен, құқық қолдану тәжірибесінде кейбір мәселелер сақталуда. Осыған орай, заңнаманы жетілдіру және құқықтық мәдениетті арттыру қажеттілігі өзекті болып қала береді.

Бұл бағытта азаматтардың құқықтарын нақты іске асыруды қамтамасыз ету, мемлекеттік органдардың жауапкершілігін арттыру және құқық қорғау тетіктерінің ашықтығын күшейту маңызды. Сонымен бірге, халықаралық тәжірибені тиімді пайдалану құқықтық жүйенің сапасын арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыз, өзгерістер мен толықтырулармен).
2. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (БҰҰ Бас Ассамблеясы, 1948 жылғы 10 желтоқсан).
3. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт (1966 жылғы 16 желтоқсан).
4. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт (1966 жылғы 16 желтоқсан).

5. Азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы конвенция (1984 жылғы 10 желтоқсан).
6. Біріккен Ұлттар Ұйымы. Адам құқықтары жөніндегі шарттық органдар жүйесі туралы ресми материалдар.
7. Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты. Нормативтік қаулылар мен құқықтық ұстанымдар жинағы.
8. Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл. Жыл сайынғы баяндамалар.
9. Еуропалық адам құқықтары соты. Прецеденттік практика материалдары.
10. Сапарғалиев Ғ.С., Ибраева А.С. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы.
11. Малько А.В. Теория государства и права: учебник. – Москва: Норма.
12. Алексеев С.С. Общая теория права. – Москва: Проспект.

UDC 341.231.14:349.2

Mukhatay A.E.¹, Abdilda D.A.²

¹Master's student, Kunaev University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

²Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Kunaev University
Almaty, Republic of Kazakhstan

PROTECTION OF THE SOCIAL RIGHTS OF MIGRANT WORKERS IN INTERNATIONAL LAW: CURRENT CHALLENGES AND DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT

Abstract. The protection of migrant workers' social rights remains a significant area of international law because cross-border employment combines economic mobility with considerable legal and social vulnerability. Migrant workers may face informal employment, unsafe working conditions, delayed wages, limited access to health care and social insurance, language barriers, confiscation of documents and difficulties in using complaint mechanisms. The purpose of this article is to analyse the international and regional legal foundations for protecting the social rights of migrant workers and to identify the principal obstacles that prevent formal guarantees from operating effectively. The study applies doctrinal, comparative legal, systemic and analytical methods. Particular attention is paid to the experience of Kazakhstan and the Eurasian Economic Union, irregular migration, platform employment and the risk of labour exploitation. The results demonstrate that the existence of legal rules does not automatically ensure practical protection. Effective implementation requires accessible registration procedures, written employment contracts, multilingual legal assistance, coordinated labour inspections, social insurance portability and safe complaint mechanisms. The article argues that migrant workers' rights should be viewed as an interconnected chain of guarantees covering recruitment, entry, employment, residence and return.

Key words: migrant worker, social rights, international law, labour migration, social protection, EAEU, irregular migration, platform employment, human trafficking.

ЗАЩИТА СОЦИАЛЬНЫХ ПРАВ ТРУДЯЩИХСЯ-МИГРАНТОВ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ: СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ И НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Аннотация. Защита социальных прав трудящихся-мигрантов остается важным направлением международного права, поскольку трансграничная занятость сочетает экономическую мобильность со значительной правовой и социальной уязвимостью. Трудящиеся-мигранты могут сталкиваться с неформальной занятостью, небезопасными условиями труда, задержками заработной платы, ограниченным доступом к медицинской помощи и социальному страхованию, языковыми барьерами, изъятием документов и трудностями при использовании механизмов подачи жалоб. Цель данной статьи заключается в анализе международных и региональных правовых основ защиты социальных прав трудящихся-мигрантов, а также в выявлении основных препятствий, которые мешают эффективной реализации формально закрепленных гарантий. В исследовании применяются доктринальный, сравнительно-правовой, системный и аналитический методы. Особое внимание уделяется опыту Казахстана и Евразийского экономического союза, проблемам нелегальной миграции, платформенной занятости и рискам трудовой эксплуатации. Результаты исследования показывают, что наличие правовых норм само по себе не гарантирует их практическую реализацию. Эффективная защита требует доступных процедур регистрации, письменных трудовых договоров, многоязычной юридической помощи, координированной деятельности трудовых инспекций, обеспечения переносимости социального страхования и безопасных механизмов подачи жалоб. В статье обосновывается, что права трудящихся-мигрантов следует рассматривать как взаимосвязанную систему гарантий, охватывающую процессы найма, въезда, трудовой деятельности, проживания и возвращения в страну происхождения.

Ключевые слова: трудящийся-мигрант, социальные права, международное право, трудовая миграция, социальная защита, ЕАЭС, нелегальная миграция, платформенная занятость, торговля людьми.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ЕҢБЕКШІ-МИГРАНТТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ: ҚАЗІРГІ СЫН-ҚАТЕРЛЕР ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа. Еңбекші-мигранттардың әлеуметтік құқықтарын қорғау халықаралық құқықтың маңызды бағыты болып табылады, өйткені трансшекаралық жұмыспен қамту экономикалық мобильділікпен қатар елеулі құқықтық және әлеуметтік осалдықты да қамтиды. Еңбекші-мигранттар бейресми жұмыспен қамтылу, қауіпсіз емес еңбек жағдайлары, жалақының кешіктірілуі, медициналық көмек пен әлеуметтік сақтандыруға қолжетімділіктің шектелуі, тілдік кедергілер, құжаттардың тәркіленуі және шағым беру тетіктерін пайдаланудағы қиындықтар сияқты мәселелерге тап болуы мүмкін. Осы мақаланың мақсаты – еңбекші-мигранттардың әлеуметтік құқықтарын қорғаудың халықаралық және өңірлік құқықтық негіздерін талдау, сондай-ақ заң жүзінде бекітілген кепілдіктердің тиімді іске асырылуына кедергі келтіретін негізгі факторларды анықтау. Зерттеуде доктриналық, салыстырмалы-құқықтық, жүйелік және аналитикалық әдістер қолданылды. Ерекше назар Қазақстан мен Еуразиялық экономикалық одақтың тәжірибесіне, заңсыз көші-қон мәселелеріне, платформалық жұмыспен қамтуға және еңбек қанауының тәуекелдеріне аударылды. Зерттеу нәтижелері құқықтық нормалардың болуы олардың іс жүзінде тиімді қорғалуын автоматты түрде қамтамасыз етпейтінін көрсетеді. Тиімді қорғау қолжетімді тіркеу рәсімдерін, жазбаша еңбек шарттарын, көптілді құқықтық көмекті, еңбек инспекцияларының үйлестірілген қызметін, әлеуметтік сақтандырудың тасымалдануын және қауіпсіз шағым беру тетіктерін талап етеді. Мақалада еңбекші-мигранттардың құқықтарын жұмысқа қабылдау, елге кіру, еңбек қызметі, тұру және отанына оралу кезеңдерін қамтитын

өзара байланысты кепілдіктер жүйесі ретінде қарастыру қажеттігі негізделеді.

Кілт сөздер: еңбекші-мигрант, әлеуметтік құқықтар, халықаралық құқық, еңбек көші-қоны, әлеуметтік қорғау, ЕАЭО, заңсыз көші-қон, платформалық жұмыспен қамту, адам саудасы.

Labour migration has become one of the most sensitive fields of international law because it connects the economic demand of states and employers with the personal vulnerability of individuals crossing borders in search of employment. A migrant worker enters the host country not as an abstract participant in the labour market, but as a person who requires fair remuneration, secure accommodation, access to medical assistance, valid documents, occupational safety and an effective mechanism for defending violated rights. When even one of these elements is absent, labour migration may quickly move from lawful employment into a condition of economic and legal dependency.

The social rights of migrant workers include much more than the right to receive payment for completed work. In international legal doctrine, protection covers equality of treatment in employment, fair remuneration, protection against discrimination, reasonable working hours, safe and healthy working conditions, access to urgent medical assistance, participation in social security mechanisms, protection from forced labour, the right to join trade unions and the right to effective legal remedies. These rights are closely interconnected. A worker who cannot register legally may also be unable to conclude an official employment contract. Without a contract, it becomes difficult to prove the amount of wages, participate in social insurance or claim compensation after an injury. Therefore, the violation of one guarantee often creates a chain of further violations.

For these guarantees to operate, the host state, employer, migration authorities, labour inspectorates, courts and social protection institutions must act coherently. A person may formally possess a right under national law or an international agreement, yet that right may remain practically inaccessible if the worker does not understand the language, cannot complete electronic registration, lacks legal assistance or fears that contacting the authorities will lead to deportation. This difference between formal recognition and actual access is central to the protection of migrant workers.

The universal foundation for overcoming this gap at the global level is the International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, adopted by the UN General Assembly in 1990[1]. The core legal value of this Convention lies in the fact that it enshrines the indivisibility of human rights and extends basic civil, economic, and social guarantees to migrants regardless of their legal status—covering both lawfully residing and undocumented (irregular) workers. Furthermore, this document explicitly prohibits such severe forms of pressure as collective expulsion and the confiscation of identity documents. Alongside the International Labour Organization (ILO) Conventions No. 97 (Migration for Employment Convention) and No. 143 (Migrant Workers Supplementary Provisions Convention), the UN Convention forms the so-called "gold standard" of international protection. It demands that states do not merely record rights within national codes, but also create a transparent institutional environment for their practical implementation.

Recent research shows that Kazakhstan's labour migration policy has gradually developed from a reactive administrative approach into a more structured component of state policy. N. Karatay and A. Kamytbekova, in their article "Kazakhstan's Labour Migration Policy and Legal Framework: A Multi-Dimensional Analysis of Regional Dynamics and Strategic Reforms", analyse the legal and institutional basis of migration governance in Kazakhstan. The authors demonstrate that labour migration is regulated through national legislation, migration policy concepts, foreign labour quotas and the activities of several state bodies [2, pp. 169–171]. Their main conclusion is that Kazakhstan attempts to balance the protection of the domestic labour market with the economic need to attract foreign workers. They also emphasise that a structured migration system has been created, although its effectiveness depends on coordination, adaptability and consistent implementation [2, pp. 178–179].

The external dimension of Kazakhstan's migration policy is equally important. L.F. Delovarova, in "Migration Policy of Kazakhstan: Overview of External Vector", examines Kazakhstan simultaneously as a country of origin, destination and transit. She notes that Kazakhstan has become an increasingly important participant in migration processes within Central Asia and the Commonwealth of Independent States. At the same time, the country has a diversified migration profile because it receives foreign labour, functions as a transit territory and experiences the departure of young and economically active citizens [3, p. 50].

The EAEU framework creates additional opportunities for legal labour mobility, but its social protection architecture remains incomplete. M. Zhurunova, in "Issues of Providing Guarantees and Social Protection for EAEU Labour Migrants", argues that the Eurasian Economic Union has created a regional labour market, yet important issues concerning health protection, employment access and social support have not been fully resolved [4, pp. 2–3]. The author pays particular attention to the role of digitalisation, which can simplify access to employment and public services but can also generate new barriers when migrants cannot use electronic identification, do not understand the interface language or lack the necessary technical skills.

Irregular migration creates some of the most serious risks. S. Ilyassova, A. Khamzin, Ye. Buribayev, Zh. Khamzina and S. Zhetpisov, in "Irregular Migration in Kazakhstan: Challenges, Consequences, and Approaches to Improving State Regulation", identify shortcomings in the legal and institutional regulation of irregular employment. These include weaknesses in employer liability, insufficiently clear legalisation procedures, difficulties in detecting unregistered labour and inadequate coordination between public bodies [5, pp. 195–198]. The authors note that current regulation focuses significantly on migration control, while the mechanisms for protecting workers from exploitative employers remain insufficiently developed [5, p. 199].

The vulnerability of migrant workers is also closely connected with human trafficking and forced labour. A. Khamzin, Zh. Khamzina, Z. Nurmanbetkyzy, E. Kenzhibekova and Y. Buribayev, in "Assessing the Vulnerability to Human Trafficking Amidst Migration Patterns: A Case Study of Kazakhstan", analyse how migration flows intersect with social and legal conditions that increase the risk of exploitation [6, pp. 317–320]. Their research is important because trafficking does not always begin with physical abduction or open violence. It may develop through deceptive recruitment, debt, confiscation of documents, restriction of movement, threats of deportation and dependence on intermediaries.

Another layer of contemporary migration is platform employment. S. Insebayeva and S. Beyssembayev, in "Digital Platform Employment in Kazakhstan: Can New Technologies Solve Old Problems in the Labour Market?", examine the rapid expansion of platform-based work and the legal uncertainty surrounding it. The authors show that digital technologies do not automatically eliminate long-standing inequalities and may reproduce them in new forms [7, pp. 62–70]. For migrant workers, platform work may appear attractive because entry is fast, flexible and often requires fewer formal procedures. A person may quickly begin working as a courier, taxi driver or task-based service provider.

The analysed literature demonstrates a common structural problem: legal recognition and actual access are not the same. Migrant workers may formally possess rights under national labour legislation, EAEU rules or international standards, but the real use of these rights depends on documentation, language support, institutional coordination, access to information and employer behavior.

International law should be understood as a minimum framework rather than a complete solution. It establishes principles of non-discrimination, decent work, social protection and access to effective remedies, but national law and administrative practice determine whether these principles become real. The stronger model would combine accessible registration, labour inspection, bilateral cooperation, safe complaint mechanisms and effective legal information.

First, employment registration should be simple, multilingual and affordable. Complicated procedures encourage informal employment and increase dependence on intermediaries. A worker should be able to verify whether an employer is legally registered, whether the offered job is

genuine and whether a recruitment agency is authorised. Digital services should not entirely replace personal assistance, because a significant number of migrants may lack the skills or technical means required to use them.

Second, labour inspections should focus on sectors where migrant labour is concentrated, including construction, agriculture, cleaning, catering, domestic work, delivery, transport and small trade. Inspectors should examine not only documents but also actual wages, working hours, living conditions, occupational safety and the possible retention of personal documents. Formal compliance should not conceal exploitative practice.

Third, bilateral agreements should contain practical provisions on recruitment agencies, standard employment contracts, wage payment, insurance contributions, compensation for injury, medical assistance, dispute resolution and repatriation. General declarations of cooperation are insufficient when workers need clear procedures for resolving concrete problems.

Fourth, migrant workers require access to complaint mechanisms without immediate fear of punishment. In serious labour disputes, it may be necessary to separate labour protection procedures from migration enforcement. A worker who reports wage theft or forced labour should not automatically face detention or deportation. Otherwise, the legal system becomes more frightening than the employer, and violations remain hidden.

Fifth, legal information should be provided before departure and after arrival. Migrants need clear explanations of minimum labour standards, social insurance, emergency contacts and complaint procedures in languages they understand. Merely publishing legal acts on official websites does not create genuine access when the worker cannot understand their terminology.

Employers must also have clear obligations. These include written contracts, timely payment of wages, insurance contributions, safe equipment, respect for working-time limits and the prohibition of document confiscation. In sectors involving domestic and platform labour, legal regulation must account for the specific forms of control and dependency that are not always visible in traditional employment relationships.

Conclusion

The protection of migrant workers' social rights remains one of the most difficult tasks in international law because it lies at the intersection of state sovereignty, labour market policy, regional mobility and human dignity. The research demonstrates that contemporary problems are connected not only with the absence of legal norms but, more often, with weak implementation. Informal employment, irregular migration status, platform work, poor coordination between institutions, limited access to health care, language barriers and fear of deportation create a serious gap between formal guarantees and lived reality.

The most effective approach should combine international standards, regional cooperation and consistent national enforcement. Kazakhstan's experience is especially relevant because the country participates in regional labour mobility, receives foreign workers, sends citizens abroad and faces the expansion of new forms of employment. Its migration policy must therefore address economic interests and social protection simultaneously.

A stronger protection model should not oppose migration control to social rights. Effective control is impossible without transparent recruitment, lawful employment and public trust in state institutions. Migrant workers who can register without excessive barriers, work under written contracts, receive medical assistance and defend their wages are less vulnerable to exploitation and more capable of contributing to the host economy.

Social rights in labour migration are not a secondary humanitarian addition to migration policy. They constitute the legal foundation of safe, fair and sustainable labour mobility. Their effectiveness must be evaluated at every stage of the migration process, from recruitment and border entry to employment, residence and return. Only an integrated chain of guarantees can transform formal legal recognition into real protection.

List of literature:

1. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families: adopted by General Assembly resolution 45/158 of 18 December 1990. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant>
2. Karatay N., Kamytbekova A. Kazakhstan's labour migration policy and legal framework: A multi-dimensional analysis of regional dynamics and strategic reforms // Eurasian Research Journal. – 2026. – Vol. 8, No. 2. – P. 163–184. – URL: <https://dergipark.org.tr/en/pub/erj/article/1941660>
3. Delovarova L.F. Migration policy of Kazakhstan: Overview of external vector // International Relations and International Law Journal. – 2024. – Vol. 105, No. 1. – P. 50–57. – DOI: <https://doi.org/10.26577/IRILJ.2024.v105.i1.05>. – URL: <https://bulletin-ir-law.kaznu.kz/index.php/1-mo/article/view/1463>
4. Zhurunova M. Issues of providing guarantees and social protection for EAEU labour migrants // Access to Justice in Eastern Europe. – 2024. – Vol. 7, No. 4. – P. 1–20. – DOI: <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-7.4-a000104>. – URL: <https://ajee-journal.com/issues-of-providing-guarantees-and-social-protection-for-eaeu-labour-migrants>
5. Ilyassova S., Khamzin A., Buribayev Ye., Khamzina Zh., Zhetpisov S. Irregular migration in Kazakhstan: Challenges, consequences, and approaches to improving state regulation // Social & Legal Studios. – 2025. – Vol. 8, No. 1. – P. 195–210. – DOI: <https://doi.org/10.32518/sals1.2025.195>. – URL: https://sls-journal.com.ua/web/uploads/pdf/Social_%26_Legal_S_Vol.8_No.1-195-210.pdf
6. Khamzin A., Khamzina Zh., Nurmanbetkyzy Z., Kenzhibekova E., Buribayev Y. Assessing the vulnerability to human trafficking amidst migration patterns: A case study of Kazakhstan // Danube. – 2023. – Vol. 14, No. 4. – P. 317–334. – DOI: <https://doi.org/10.2478/danb-2023-0019>. – URL: <https://sciendo.com/article/10.2478/danb-2023-0019>
7. Insebayeva S., Beyssembayev S. Digital platform employment in Kazakhstan: Can new technologies solve old problems in the labour market? // International Labor and Working-Class History. – 2023. – Vol. 103. – P. 62–80. – DOI: <https://doi.org/10.1017/S0147547923000200>. – URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/international-labor-and-working-class-history/article/digital-platform-employment-in-kazakhstan-can-new-technologies-solve-old-problems-in-the-labor-market/>

УДК 343.1

Мырзабеков Қ.А., Ибраимова Н.И.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің

Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы

ЭКСТРЕМИСТІК ТОПТАРДЫҢ ЗАҢҒА ҚАЙШЫ ӘРЕКЕТТЕРІН ЖЕДЕЛ АНЫҚТАУ, ПРОФИЛАКТИКАЛАУ ЖӘНЕ ТОҚТАТУДАҒЫ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада экстремистік топтардың заңға қайшы әрекеттерін жедел анықтау, олардың алдын алу және жолын кесу барысында жедел-ізвестіру қызметін ұйымдастырудың өзекті мәселелері қарастырылады. Экстремистік сипаттағы құқық бұзушылықтардың қоғамдық қауіпсіздік пен тұрақтылыққа төндіретін қатерлері талданып, олардың алдын алуда құқық қорғау органдарының жедел-ізвестіру бөлімшелерінің рөлі айқындалады. Экстремистік топтардың қызметі туралы ақпаратты жинау, талдау және тексеру, ықтимал қауіптерді ерте кезеңде анықтау, құқыққа қайшы әрекеттердің жолын кесу және профилактикалық шараларды ұйымдастыру мәселелеріне ерекше назар аударылады. Сонымен қатар жедел-ізвестіру қызметінің тиімділігін арттыруға бағытталған ұйымдастырушылық және құқықтық тетіктерді жетілдіру қажеттілігі негізделеді. Мақалада экстремизмге қарсы іс-қимылдың кешенді сипаты және құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылын жетілдірудің маңыздылығы көрсетіледі.

Кілт сөздер: экстремизм, экстремистік топтар, құқық бұзушылық, жедел-ізвестіру қызметі, жедел-ізвестіру шаралары, алдын алу, жолын кесу, құқық қорғау органдары, профилактика, қоғамдық қауіпсіздік.

ОСОБЕННОСТИ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ОПЕРАТИВНОМУ ВЫЯВЛЕНИЮ, ПРОФИЛАКТИКЕ И ПРЕСЕЧЕНИЮ ПРОТИВОПРАВНЫХ ДЕЙСТВИЙ ЭКСТРЕМИСТСКИХ ГРУПП

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы организации оперативно-розыскной деятельности при выявлении, предупреждении и пресечении противоправных действий экстремистских групп. Анализируются угрозы, создаваемые экстремистскими проявлениями для общественной безопасности и стабильности, а также определяется роль оперативно-розыскных подразделений правоохранительных органов в противодействии данным угрозам. Особое внимание уделяется вопросам сбора, анализа и проверки информации о деятельности экстремистских групп, раннего выявления потенциальных угроз, пресечения противоправной деятельности и организации профилактических мероприятий. Обосновывается необходимость совершенствования организационно-правовых механизмов, направленных на повышение эффективности оперативно-розыскной деятельности в рассматриваемой сфере. Подчеркивается комплексный характер противодействия экстремизму и значение совершенствования взаимодействия между правоохранительными органами в целях своевременного выявления и предупреждения экстремистских проявлений.

Ключевые слова: экстремизм, экстремистские группы, правонарушение, оперативно-розыскная деятельность, оперативно-розыскные мероприятия, предупреждение, пресечение, правоохранительные органы, профилактика, общественная безопасность.

SPECIFIC FEATURES OF OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITIES IN THE PROMPT IDENTIFICATION, PREVENTION AND SUPPRESSION OF UNLAWFUL ACTIVITIES OF EXTREMIST GROUPS

Abstract. The article examines current issues related to the organization of operational-search activities aimed at identifying, preventing and suppressing unlawful actions committed by extremist groups. The threats posed by extremist activities to public security and social stability are analyzed, and the role of operational-search units of law enforcement agencies in countering such threats is determined. Particular attention is paid to the collection, analysis and verification of information concerning the activities of extremist groups, the early identification of potential threats, the suppression of unlawful activities, and the organization of preventive measures. The article substantiates the need to improve organizational and legal mechanisms aimed at enhancing the effectiveness of operational-search activities in this field. The comprehensive nature of countering extremism and the importance of improving cooperation between law enforcement agencies for the timely identification and prevention of extremist manifestations are emphasized.

Key words: extremism, extremist groups, offense, operational-search activities, operational-search measures, prevention, suppression, law enforcement agencies, preventive measures, public security.

Қазақстан Республикасындағы қазіргі діни ахуалды зерделеу, ең алдымен, мемлекет аумағында ресми түрде қызмет атқаратын діни бірлестіктердің сандық және сапалық құрамын, олардың арасындағы өзара байланыстарды, сондай-ақ конфессиялық кеңістіктің қалыптасу ерекшеліктері мен даму динамикасын қарастыруды қажет етеді. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде Қазақстан әлеуметтік-экономикалық және саяси сипаттағы бірқатар күрделі үдерістерді бастан өткерді. Кеңестік жүйенің ыдырауынан кейін қоғамда діни құндылықтарға деген қызығушылықтың қайта жандануы байқалып, соның нәтижесінде діни фактордың қоғамдық және саяси процестердегі ықпалы едәуір күшейді [1].

Қазақстандағы экстремистік сипаттағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды құқықтық тұрғыдан саралау негізінен Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 174 және 179-баптарының, сондай-ақ экстремизмге қарсы іс-қимылды реттейтін арнайы заңнаманың талаптарына сәйкес жүзеге асырылады. Алайда экстремистік сипаттағы әрекеттердің едәуір бөлігі жасырын түрде жүзеге асырылуы мүмкін болғандықтан, олардың нақты таралу деңгейін ресми статистикалық мәліметтер арқылы толық бағалау белгілі бір қиындықтар туғызады. Осыған қарамастан, 2014–2016 жылдардағы және 2017 жылдың бірінші жартыжылдығындағы статистикалық көрсеткіштер экстремистік сипаттағы қылмыстардың елдегі жалпы қылмыстық жағдайдың құрамында белгілі бір орын алатынын көрсетеді.

Халықаралық деңгейде терроризм мен экстремизм қатерлерінің күшеюі мемлекеттерді аталған құбылыстарға құқықтық және институционалдық тұрғыдан қарсы тұру тетіктерін жетілдіруге мәжбүр етті. Осы бағытта 2005 жылы Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының өтініші бойынша Астана қалалық сотында бірқатар ұйымдардың қызметіне құқықтық баға берілді. Сот талқылауына сот органдарымен қатар Бас прокуратураның, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің және Ішкі істер министрлігінің өкілдері қатысты. Сот шешімінің нәтижесінде 12 ұйым діни-саяси экстремистік сипаттағы ұйымдар ретінде танылды. Олардың едәуір бөлігі Қазақстаннан тыс аумақта қалыптасқан құрылымдар болып табылады және Таяу Шығыс, Орталық Азия мен көршілес мемлекеттер аумағында пайда болған ұйымдарды қамтиды. Бұл құрылымдарға тән идеологиялық ұстанымдарда саяси, сепаратистік және радикалды идеялар басым болып, діни ұстанымдардың белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу құралы ретінде пайдаланылғаны анықталды.

Сот арқылы қызметіне тыйым салынған ұйымдардың қатарында Қазақстан аумағында «Хизб ут-Тахрир» халықаралық экстремистік ұйымының қызметі ерекше назар аударуды талап етті. Оның қызметіне байланысты бірқатар тұлғаларға қатысты қылмыстық қудалау жүзеге асырылып, сот шешімдері қабылданған. Сонымен бірге ұйым құрамында болған

кейбір адамдар одан өз еркімен шығуды таңдаған. Соған қарамастан, ұйымның жасырын түрде әрекет ететін жекелеген құрылымдарының сақталу ықтималдығын толықтай жоққа шығаруға болмайды [2].

Осы факторлар Қазақстан Республикасында экстремизмге қарсы мемлекеттік саясатты жүйелі түрде жүзеге асырудың қажеттілігін айқындайды. Мұндай қажеттілік Қазақстанның этникалық және конфессиялық құрамы алуан түрлі мемлекет болуымен де байланысты. Ел аумағында 118-ден астам этнос өкілі тұрады және 47 конфессияға жататын 4000-нан астам діни бірлестік ресми тіркелген. Сондықтан қоғамдық тұрақтылықты қамтамасыз ету, этносаралық және конфессияаралық татулықты сақтау мемлекеттің ішкі саясатының стратегиялық маңызы бар бағыттарының бірі ретінде қарастырылады.

Экстремистік сипаттағы топтардың қызметіне қарсы іс-қимылды жекелеген құқықтық немесе ұйымдастырушылық шаралармен ғана шектеуге болмайды. Бұл бағыттағы қызмет өзара байланысты және біртұтас жүйе ретінде ұйымдастырылуы тиіс. Оның мазмұнын шартты түрде үш негізгі құрамдас бөлікке бөлуге болады: ұйымдастырушылық-басқарушылық шаралар, қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу және құқық қорғау қызметін жүзеге асыру.

Экстремистік сипаттағы қылмыстық құрылымдардың қызметіне қатысты мемлекеттің де, азаматтық қоғамның да ұстанымы принципті және ымырасыз болуы қажет. Жалпы алғанда, қылмысқа қарсы күресті қылмыстық құбылыстар мен қоғам арасындағы үздіксіз өзара әрекеттестік пен қарама-қайшылықтардан тұратын күрделі әлеуметтік-құқықтық процесс ретінде сипаттауға болады.

Экстремистік сипаттағы қылмыстарға қарсы іс-қимылды жалпы ұйымдастыру жүйесі бірнеше өзара байланысты бағыттарды қамтиды. Солардың ішіндегі бастапқы әрі маңызды элементтердің бірі – ақпараттық және талдамалық жұмыстың сапасын арттыру. Оның негізінде криминологиялық жағдайды болжау, қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимылдың ұзақ мерзімді басымдықтарын белгілеу, мақсатты бағдарламалар әзірлеу және оларды практикалық тұрғыдан іске асырудың тиімді механизмдерін қалыптастыру жүзеге асырылады. Бұған қоса, заңнаманы жетілдіру, қабылданған бағдарламалардың орындалуын бақылау, олардың мазмұнын практикалық қажеттілікке қарай түзету және осы бағыттағы мемлекеттік органдар қызметін үйлестіру мәселелері де маңызды мәнге ие [3].

Құқық қорғау қызметінің мазмұнын екі өзара байланысты функционалдық бағыт арқылы сипаттауға болады. Оның алғашқысы – құқық бұзушылықтарға мемлекеттік-құқықтық ықпал етуге бағытталған репрессивтік функция. Бұл функция қылмыстық құқық бұзушылықтарды анықтауды, олардың алдын алуды және жолын кесуді, қылмыстарды ашуды, сондай-ақ кінәлі адамдарға заңда белгіленген жауаптылық шараларын қолдануды қамтиды. Қажет болған жағдайда қылмыстық жауаптылықтың орнына немесе онымен қатар заңнамада көзделген өзге де ықпал ету тетіктері пайдаланылуы мүмкін. Екінші бағыт – бұзылған құқықтар мен заңды мүдделерді қалпына келтіруге арналған функция. Оның мазмұны құқық бұзушылық нәтижесінде келтірілген материалдық және моральдық зиянды өтеуге, сондай-ақ бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге бағытталған іс-шаралардан тұрады.

Осы тұрғыдан алғанда, құқық қорғау органдары құқық қорғау қызметін іске асыратын негізгі мемлекеттік субъектілердің бірі болып табылады. Олардың жүйесіне прокуратура органдары, ішкі істер органдары, ұлттық қауіпсіздік органдары, кеден және салық саласында өкілеттіктері бар мемлекеттік құрылымдар, сот органдары және заңнамаға сәйкес тиісті функцияларды жүзеге асыратын басқа да мемлекеттік органдар жатады.

Қазақстанда экстремизмге қарсы іс-қимыл барысында құқық қорғау органдары өз қызметін мемлекеттің негізгі заңына, экстремизмге қарсы іс-қимыл саласындағы арнайы заңнамаға, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне және басқа да нормативтік құқықтық актілерге сәйкес жүзеге асырады. Сонымен бірге ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған стратегиялық құжаттардың талаптары да ескеріледі. Алайда криминологиялық зерттеулер тұрғысынан экстремистік сипаттағы қылмыстық құқық

бұзушылықтардың пайда болуына ықпал ететін себептер мен жағдайларды кешенді түрде зерделеу мәселесі әлі де жеткілікті деңгейде шешімін таппаған. Сол сияқты олардың даму динамикасын ғылыми негізде болжау және тиімді профилактикалық тетіктерді әзірлеу бағыттарында да қосымша зерттеулер қажет. Экстремизмге қарсы іс-қимыл стратегиясы мен тактикасының жекелеген элементтері одан әрі жетілдіруді қажет етеді, ал қабылданған бағдарламалардың практикалық іске асырылуы барлық жағдайда күтілетін нәтижеге толықтай қол жеткізе бермейді [4].

Ақпараттық-талдамалық қамтамасыз ету саласында да шешімін толық таппаған мәселелер бар. Соның бірі – экстремистік сипаттағы құқық бұзушылықтардың таралу ауқымы мен олардың қоғамдық қауіптілік дәрежесі туралы мәліметтерді тұрақты әрі жүйелі түрде жинақтап, талдау тетіктерінің жеткілікті деңгейде қалыптаспауы. Сонымен қатар құқық қорғау органдары мен өзге де мүдделі субъектілер арасындағы ақпарат алмасу мен бірлескен қызметті үйлестіру механизмдері де одан әрі жетілдіруді қажет етеді. Қолданыстағы тәжірибеде кейбір жағдайларда кең сипаттағы жалпы шараларды іске асырумен ғана шектелу байқалады. Бұдан бөлек, экстремистік ұйымдардың және олардың ықтимал құрылымдарының қаржылық қамтамасыз етілу көздері, ақша қаражатының қозғалысы мен қаржыландыру арналары жөніндегі ақпараттық базаның жеткіліксіздігі де өзекті мәселе болып отыр. Кедендік бақылау бағытында экстремистік және діни-радикалды мазмұндағы ақпараттық материалдарды анықтау, оларды сараптамалық бағалауға жіберу және алынған нәтижелерді жүйелеу жұмыстары да тұрақты әрі кешенді сипатта ұйымдастыруды талап етеді.

Экстремистік сипаттағы қылмыстарды зерттеуде криминология ғылымының жекелеген бағыттарының мүмкіндіктерін кешенді пайдалану маңызды. Атап айтқанда, отбасы криминологиясы, діни және теологиялық факторларды зерттейтін криминологиялық бағыттар, пенитенциарлық криминология, сондай-ақ саяси криминология шеңберіндегі ғылыми ізденістер экстремистік мінез-құлықтың қалыптасуына әсер ететін себептер мен жағдайларды әр қырынан қарастыруға мүмкіндік береді. Мұндай ғылыми бағыттарды өзара байланыстыра зерттеу экстремистік қылмыстардың детерминанттарын тереңірек анықтап, олардың даму перспективаларына негізделген криминологиялық болжамдар жасауға жағдай туғызады. Сондықтан аталған бағыттар бойынша зерттеулерді біріктіру және ғылыми-практикалық тәжірибе алмасуды кеңейту қажеттілігі сақталады [5].

Қылмыстылықтың алдын алу тетіктері өзара сабақтас бірнеше кезеңнен тұрады. Олардың қатарында қылмыстық мінез-құлықтың қалыптасуына дейін жүзеге асырылатын ерте профилактика, нақты қауіптің пайда болуына байланысты жүргізілетін тікелей алдын алу шаралары және қылмыстық әрекеттің себептері мен жағдайларының қалыптасуына жол бермеуге бағытталған ықпал ету шаралары бар. Осылайша профилактикалық қызмет қылмыстық қауіптің алғашқы белгілері пайда болған сәттен бастап құқыққа қайшы әрекеттің нақты жүзеге асуына дейінгі кезеңдерді қамтитын кешенді жүйе ретінде қарастырылады.

Қазақстан жағдайында экстремизмге қарсы іс-қимылдың негізгі ұйымдастырушылық және құқықтық жүктемесі құқық қорғау органдарына тиесілі. Мұны аталған органдардың арнайы бөлімшелерінің болуымен, қажетті материалдық-техникалық базасымен және тиісті кәсіби кадрлық әлеуетімен түсіндіруге болады. Осыған сәйкес экстремистік сипаттағы құқық бұзушылықтарды алдын ала анықтау, олардың алдын алу, жолын кесу және тиісті құқықтық бағалау беру бойынша негізгі практикалық міндеттер де құқық қорғау жүйесіне жүктеледі [6].

Экстремизмге қарсы іс-қимылдың жалпы жүйесінде қызметтің негізгі қағидаттары мен басым бағыттарын алдын ала және нақты айқындаудың маңызы зор. Құқық қорғау құрылымдарының арасында діни экстремизмнің алдын алу және оған қарсы тікелей іс-қимыл жүргізетін негізгі субъектілердің қатарына ішкі істер органдары мен ұлттық қауіпсіздік органдарын жатқызуға болады.

Экстремистік сипаттағы әрекеттердің бастапқы белгілерін уақытылы анықтау құқық қорғау органдары қызметкерлерінен дәйекті әрі өзара байланысты ұйымдастырушылық және

занды шараларды жүзеге асыруды талап етеді. Бірінші кезеңде қызмет көрсетілетін аумақтағы қоғамдық-саяси және криминогендік ахуалды тұрақсыздандыруы ықтимал ақпараттар жиналып, олар жүйеленеді және жан-жақты талдамалық бағалаудан өткізіледі. Екінші кезеңде жиналған ақпараттың арасынан діни экстремизмнің туындауына немесе таралуына әсер етуі ықтимал факторлар анықталып, олар бойынша экстремизмге қарсы іс-қимылға қатысатын басқа субъектілермен тиісті ақпарат алмасу жолға қойылады. Үшінші кезеңде алынған бастапқы мәліметтердің шынайылығы тексеріліп, қажетті жағдайда қосымша ақпаратпен толықтырылады және осы негізде басқарушылық шешімдердің ықтимал баламалары әзірленеді. Төртінші кезеңде қолда бар күштер мен құралдарды пайдалану тәртібі алдын ала белгіленіп, бірлескен іс-шараларды өткізу жоспары жасалады және қажетті басқарушылық шешімдер дайындалады. Бесінші кезеңде құқық қорғау органдарының құрылымдық бөлімшелері арасында міндеттер мен функциялар нақты бөлініп, әрбір бөлімшенің жауапкершілік шеңбері белгіленеді [7].

Экстремистік сипаттағы көріністердің алдын алу барысында құқық қорғау органдарының профилактикалық және жедел қызметінде бірнеше басым бағытқа назар аударылуы қажет. Біріншіден, экстремистік ұйымдардың ұйымдастырушыларын, жетекшілерін және белсенді қатысушыларын, сондай-ақ экстремистік сипаттағы құқық бұзушылықтарға бейім болуы мүмкін адамдарды уақытылы анықтау маңызды. Екіншіден, қылмыстық әрекеттерге қатысы бар тұлғалардың заңға қайшы қызметін анықтау, оның нақты сипатын белгілеу және тиісті түрде құжаттау мақсатында заңда көзделген жедел-ізвестіру іс-шараларын жүзеге асыру қажет. Үшіншіден, экстремистік қызметке қатысы болуы ықтимал адамдарға қатысты олардың жеке ерекшеліктері мен қауіп деңгейін ескере отырып, профилактикалық сипаттағы жеке шаралар қолданылуы тиіс.

Сонымен бірге экстремистік ұйымдардың мүшелері тарапынан нақты құқыққа қайшы әрекеттердің жасалуына жол бермеу үшін өзара байланыстырылған жедел-ізвестіру іс-шараларын тұрақты негізде жүргізудің маңызы жоғары. Мұндай іс-шаралар тек жекелеген фактілерді анықтаумен шектелмей, экстремистік қызметтің қалыптасу, ұйымдасу және таралу тетіктерін анықтауға бағытталуы тиіс.

Экстремизмге қарсы іс-қимылдың нәтижелілігі оның нормативтік-құқықтық тұрғыдан қаншалықты нақты реттелгеніне тікелей тәуелді. Осыған байланысты экстремистік көріністердің алдын алу, оларды анықтау және жолын кесу, сондай-ақ профилактикалық жұмысты ұйымдастыру тәртібін белгілейтін нормативтік құқықтық және ведомстволық актілерде құқық қорғау органдарының, олардың құрылымдық бөлімшелерінің және лауазымды адамдарының өкілеттіктері, функциялары мен қызмет қағидаттары барынша нақты көрсетілуі қажет.

Қазіргі жағдайда құқық қорғау органдарының экстремизмге қарсы іс-қимыл саласындағы қызметін бірнеше өзара байланысты бағыт бойынша жүйелеуге болады:

- экстремистік сипаттағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды олардың жасалуына дейін анықтап, алдын алу, жолын кесу, ашу және тергеу, сондай-ақ олардың қоғамға келтіретін зардаптарын барынша азайту;

- құқық қорғау органдарының діни бірлестіктермен және азаматтық қоғам институттарымен өзара іс-қимылының құқықтық және ұйымдастырушылық тетіктерін жетілдіру;

- Қазақстан аумағында экстремизмнің қалыптасуы мен таралуына ықпал ететін әлеуметтік, саяси және өзге де факторларды зерделеу, олардың даму динамикасын бағалау және ықтимал өзгерістерді болжау;

- радикалды сипаттағы топтардың жаппай қырып-жою қаруын, радиоактивті, уытты және басқа да қауіпті заттар мен технологияларды экстремистік мақсатта пайдалану мүмкіндіктеріне жол бермеу;

- экстремистік ұйымдардың материалдық және қаржылық ресурстармен қамтамасыз етілу арналары мен тетіктерін анықтау және оларға қарсы іс-қимыл жасау;

– ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың, компьютерлік жүйелер мен желілердің экстремистік идеологияны тарату немесе өзге де экстремистік мақсаттарда қолданылуына жол бермеу;

– терроризм мен экстремизмге қарсы іс-қимылдың тиімділігін арттыру мақсатында бұқаралық ақпарат құралдарымен, қоғамдық бірлестіктермен және азаматтық қоғамның басқа да институттарымен өзара ынтымақтастықты дамыту;

– экстремистік идеологияның таралуына қарсы ақпараттық-түсіндіру және профилактикалық жұмыстарды күшейту;

– халықаралық және мемлекетаралық деңгейдегі экстремизмге қарсы ынтымақтастықты дамыту, оның ішінде тиісті халықаралық ұйымдар шеңберіндегі бірлескен іс-шаралар мен операцияларға қатысу.

Экстремизмге қарсы іс-қимыл жүйесінде құқық қорғау органдарының жедел-практикалық қызметі үшін маңызды міндеттердің бірі – экстремистік сипаттағы құқық бұзушылықтарға қатысы бар нақты адамдарды және осындай сипаттағы фактілерді мүмкіндігінше ерте кезеңде анықтау. Бұл бағыттағы жұмыстың уақытылы әрі сапалы ұйымдастырылуы экстремистік қызметтің өрістеуіне жол бермеуге, тиісті профилактикалық шараларды дер кезінде қолдануға және қажет болған жағдайда құқықтық ықпал ету тетіктерін іске қосуға мүмкіндік береді. Сондықтан нақты тұлғалар мен экстремистік сипаттағы фактілерді ерте анықтау құқық қорғау органдарының ведомстволық қызметінің нәтижелілігін арттыратын маңызды факторлардың бірі болып табылады.

Экстремизмге қарсы іс-қимыл жүйесінің тиімділігін арттырудың маңызды шарттарының бірі – құқық қорғау органдары қызметінің құқықтық негіздерін қазіргі талаптарға сәйкес жетілдіру. Осы мақсатта экстремистік сипаттағы ұйымдардың заңға қайшы қызметін анықтау, оның жолын кесу және тоқтату бойынша мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін нақтылайтын қолданыстағы нормативтік құқықтық базаны қайта қарау қажет. Қажет болған жағдайда тиісті құқықтық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізіп, жаңа реттеуші нормаларды қабылдау орынды.

Сонымен қатар экстремистік бағыттағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу, оларды болдырмау және уақтылы жолын кесу барысында құқық қорғау органдары жүзеге асыратын іс-шаралардың құқықтық негіздерін барынша нақты белгілеу қажет. Бұл олардың қызметтік өкілеттіктерін тиімді іске асыруға және әртүрлі құрылымдық бөлімшелердің іс-қимылындағы қайшылықтарды азайтуға мүмкіндік береді.

Экстремизмге қарсы қызметтің ұйымдастырушылық негіздерін нығайту да ерекше маңызға ие. Осы бағытта ең алдымен аталған қызметті жүзеге асыратын құқық қорғау органдарының құрылымында басқарудың тиімді моделін қалыптастыру мәселесі қарастырылуы тиіс. Мұндай жүйеде бөлімшелердің өзара бағыныстылығы мен өзара іс-қимылы нақты белгіленіп, басқарудың «тік» және «көлденең» байланыстары арқылы өкілеттіктер, міндеттер және жауапкершілік айқын бөлінуі қажет.

Бұдан бөлек, экстремизмге қарсы іс-қимыл субъектілерінің ақпараттық-талдамалық, кадрлық, материалдық-техникалық және өзге де ресурстармен қамтамасыз етілу деңгейін арттыру қажет. Басқару шешімдерін қабылдау және оларды іске асыру үдерістерін оңтайландыру арқылы құқық қорғау органдары қызметінің жалпы нәтижелілігін көтеруге болады.

Экстремизмге қарсы іс-қимылдың құқықтық және ұйымдастырушылық тетіктерін жетілдіру азаматтардың, қоғамның және мемлекеттің заңмен қорғалатын құқықтары мен мүдделерін тиімді қамтамасыз етудің маңызды алғышарты болып табылады. Осыған байланысты заңнаманы жетілдірудің бірнеше бағыттарын бөліп көрсетуге болады. Біріншіден, «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» заңға және Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне аталған саладағы қоғамдық қатынастарды неғұрлым нақты реттейтін өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет. Сонымен бірге экстремизм ұғымының мазмұнын құқықтық тұрғыдан нақтылау құқық қолдану тәжірибесінің бірізділігін қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады.

Екіншіден, білім беру ұйымдарының және кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау саласында қызмет атқаратын уәкілетті органдардың діни ұйымдар мен жекелеген діни құрылымдардың балалар мен жасөспірімдерге ықпал етуіне қатысты тиісті бақылау және профилактикалық шараларды жүзеге асыруына мүмкіндік беретін құқықтық тетіктерді қалыптастыру қажет.

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 141-бабында балалардың өмірі мен денсаулығын қорғауға байланысты міндеттерді қасақана орындамау діни сенімге немесе экстремистік мақсаттарға негізделген жағдайда жауаптылықты күшейтетін арнайы норманы қарастыру мәселесі өзекті болып табылады. Мұндай ұсыныстың негізінде кейбір радикалды діни ұйымдардың идеологиялық ұстанымдары кәмелетке толмағандардың заңмен қорғалатын құқықтары мен қауіпсіздігіне кері әсер етуі ықтимал деген тұжырым жатыр.

Экстремистік сипаттағы жекелеген құрылымдардың қызметі отбасы қатынастарына да теріс ықпал етуі мүмкін. Атап айтқанда, олардың идеологиялық ықпалы нәтижесінде ата-аналар мен балалар арасындағы, сондай-ақ басқа да жақын туыстар арасындағы қалыптасқан әлеуметтік және отбасылық байланыстардың әлсіреуі немесе үзілуі ықтимал. Кейбір жағдайларда мұндай процестер отбасылық қатынастардың бұзылуына және отбасының ыдырауына алып келуі мүмкін. Отбасы әлеуметтік тұрақтылықтың негізгі институттарының бірі әрі қоғам мен мемлекеттің маңызды тірегі болғандықтан, оны қорғауға бағытталған құқықтық тетіктерді күшейту қажеттілігі туындайды [8].

Мемлекеттік рәміздерге қатысты құқыққа қайшы әрекеттер мәселесі де қосымша назар аударуды қажет етеді. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 372-бабында көзделген мемлекеттік рәміздерді қорлау немесе оларды мойындамауға байланысты кейбір әрекеттердің радикалды діни көзқарастармен сабақтас болуы мүмкін екендігі құқық қолдану тәжірибесінде кездеседі. Осыған байланысты аталған құбылыстың себептерін зерделеу, оның экстремистік идеологиямен байланысын бағалау және тиісті профилактикалық тетіктерді жетілдіру маңызды.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 36-бабының 1-тармағында Отанды қорғау әр азаматтың қасиетті борышы әрі міндеті ретінде белгіленген. Бұл конституциялық талап азаматтың ұлтына, әлеуметтік жағдайына, діни сеніміне, саяси көзқарастарына және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан қолданылады. Осы норманы ескере отырып, азаматтарды әскери қызметті атқарудан бас тартуға идеологиялық немесе діни негізде шақыратын экстремистік бағыттағы ұйымдардың қызметіне құқықтық баға беру және мұндай ықпалдың алдын алу мәселесі өзекті болып табылады [9].

Практикалық тұрғыдан алғанда, жекелеген радикалды топтардың діни сипаттағы негіздемелерді алға тартып, азаматтарды әскери міндеттерін орындаудан бас тартуға көндіруі қоғамның тұрақтылығына және ұлттық қауіпсіздікке кері ықпал етуі мүмкін. Сондықтан әскери міндетті орындауға кедергі келтіретін немесе азаматтарды одан бас тартуға итермелейтін ұйымдар мен жеке тұлғалардың жауаптылығын нақтылайтын құқықтық нормаларды жетілдіру орынды деп санаймыз.

Сонымен қатар діни араздық пен өшпенділікке негізделген қылмыстық құқық бұзушылықтарға қатысты жауаптылық мәселесі де ғылыми және құқықтық тұрғыдан қосымша қарастыруды қажет етеді. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 174-бабының 2-бөлігі, 179-бабының 1-бөлігі, 202 және 256-баптарында көзделген әрекеттер бойынша заңда белгіленген санкцияларды қайта бағалау жөніндегі пікірлер бар. Кейбір ғылыми ұстанымдарда мұндай қылмыстардың қоғамдық қауіптілік дәрежесін ескере отырып, жауаптылықты күшейту, жекелеген аса ауыр жағдайларда өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасын қолдану мүмкіндігін қарастыру қажеттігі ұсынылады.

Бұл санаттағы құқық бұзушылықтардың жасырын сипатта қалуының бір себебі тергеу және анықтау органдарында құқықтық біліммен қатар дінтану саласында арнайы даярлығы бар мамандардың жеткіліксіздігімен байланысты болуы мүмкін. Егер қылмыстық процесті жүзеге асыратын қызметкерлер заңтану білімдерімен бірге діни идеология мен дінтану

негіздерін де меңгерсе, онда құқыққа қайшы әрекеттің нақты мотивін, оның діни немесе экстремистік сипаттағы ерекшеліктерін және қылмыстың ауырлататын мән-жайларын неғұрлым дұрыс анықтауға мүмкіндік туар еді [10].

Осыған байланысты экстремизмнің криминологиялық табиғатын зерттеуде пәнаралық тәсілді күшейту қажет. Әсіресе позитивтік-теологиялық бағыттағы зерттеулерді криминологиялық ғылымның басқа салаларымен ұштастыру маңызды. Мұндай ғылыми жұмыстарға заңгер-криминологтармен қатар теология, дінтану және психология саласының мамандарын тарту экстремистік және қылмыстық мінез-құлықтың қалыптасуындағы әлеуметтік, психологиялық және идеологиялық факторларды кешенді түрде зерделеуге мүмкіндік береді.

Сонымен бірге діни және қылмыстық-құқықтық терминология арасындағы айырмашылықтарды ғылыми тұрғыдан нақты ажырату қажет. Атап айтқанда, діни құқықтағы «күнә» категориясын қылмыстық құқықтағы «кінә» ұғымымен теңестіруге болмайды. Бұл екі ұғымның мазмұны мен құқықтық табиғаты әртүрлі. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 19-бабының 1-бөлігіне сәйкес, адам өзінің кінәсі дәлелденген қылмыстық құқық бұзушылық үшін ғана қылмыстық жауаптылыққа жатады. Сондықтан діни сенімге немесе діни қағидаларға қатысты бағалау мен қылмыстық-құқықтық кінәні белгілеу бір-бірінен құқықтық және ғылыми тұрғыдан нақты ажыратылуы тиіс.

Жоғарыда қарастырылған деректер экстремистік сипаттағы жекелеген ұйымдардың қызметі ұлттық шекаралармен шектелмей, халықаралық сипатқа ие болып отырғанын аңғартады. Осыған байланысты мұндай құрылымдарға қарсы іс-қимылды тек жекелеген мемлекеттің ішкі шараларымен шектеу жеткіліксіз. Экстремистік ұйымдардың трансұлттық байланыстары мен қызмет ерекшеліктерін ескере отырып, оларға қарсы күресті мемлекетаралық ынтымақтастық негізінде ұйымдастыру қажет. Әсіресе Қазақстанмен шектес мемлекеттермен және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы елдермен бірлескен құқық қорғау іс-шараларын жүйелі түрде жүргізу экстремистік құрылымдардың заңсыз қызметін ерте анықтауға, олардың таралу арналарының жолын кесуге және қылмыстық әрекеттерінің алдын алуға мүмкіндік береді. Мұндай өзара іс-қимыл экстремистік сипаттағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың таралу динамикасын төмендетуге де ықпал етуі мүмкін [11].

Экстремистік ұйымдардың идеологиялық ықпалының тек бостандықтағы адамдармен ғана шектелмейтінін де ескеру қажет. Мәселен, кейбір радикалды құрылымдардың, соның ішінде «Хизб ут-Тахрир» ұйымының өз идеологиясын қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде таратуға әрекет жасайтыны туралы мәліметтер бар. Мұндай жағдайда ұйым мүшелері сотталған адамдарды өз қатарына тарту үшін психологиялық ықпал ету тәсілдерін, әлеуметтік әділетсіздік туралы түсініктерді және түрлі идеологиялық уәждерді пайдалануы мүмкін. Сондықтан пенитенциарлық мекемелердегі радикалды идеологияның таралу қаупін тұрақты бақылауда ұстау және осы бағыттағы профилактикалық жұмыстарды күшейту қажет.

Жалпы, Қазақстан Республикасында экстремизмнің алдын алу және оған қарсы іс-қимыл жүйесін одан әрі жетілдіру мақсатында мемлекеттік органдар мен қоғамдық институттардың қызметін бірнеше негізгі бағыт бойынша дамыту орынды деп есептейміз. Біріншіден, экстремистік көріністердің алдын алуға бағытталған өзара байланысты шараларды біріктіретін кешенді мемлекеттік бағдарламаны әзірлеу қажет. Екіншіден, экстремизм мәселесін ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және сыртқы саясат саласындағы басым бағыттардың бірі ретінде қарастырып, терроризм мен экстремизмге қарсы халықаралық ынтымақтастықты одан әрі кеңейту маңызды. Сонымен қатар мемлекет басшысының жыл сайынғы Жолдауларында қауіпсіздік мәселелеріне қатысты белгіленетін стратегиялық басымдықтарды ескере отырып, экстремизмге қарсы іс-қимылды қысқа мерзімді шаралар жиынтығы ретінде емес, ұзақ мерзімді және жүйелі мемлекеттік саясат бағыты ретінде ұйымдастыру қажет [12].

Осы мақсатта мынадай ұйымдастырушылық және құқықтық шараларды іске асыруды

ұсынамыз:

– Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы діни мәселелер бойынша консультативтік кеңес шеңберінде экстремизмнің алдын алуға қатысатын мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың міндеттері мен өкілеттіктерін арнайы мемлекеттік бағдарлама негізінде нақтылап, олардың қызмет бағыттарын өзара үйлестіру;

– аталған субъектілерге жүктелген міндеттердің орындалуын бағалауға мүмкіндік беретін бірыңғай мониторинг жүйесін қалыптастыру және белгіленген іс-шаралардың орындалуына тұрақты бақылау жүргізу;

– Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенаты мен Мәжілісінде ұлттық қауіпсіздік, терроризм, сепаратизм және экстремизм, оның ішінде діни экстремизм мәселелерін кәсіби деңгейде талдай алатын заңгер-криминологтардың даярлығын жетілдіруге бағытталған жұмыстарды күшейту;

– Қазақстан Республикасы сот жүйесінің барлық буындарында қызмет атқаратын судьялар мен өзге де сот қызметкерлеріне терроризм және экстремизм мәселелері бойынша қысқа мерзімді практикалық оқу курстарын тұрақты түрде ұйымдастыру;

– Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің діни мәселелер саласындағы уәкілетті органының құзыретін діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктер қызметін реттейтін заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық актілерде барынша нақты белгілеу;

– Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге, соның ішінде діни экстремизмге қарсы іс-қимыл бағытында қызмет атқаратын қызметкерлері үшін арнайы ведомствоаралық оқыту және кәсіби даярлау бағдарламаларын енгізу;

– Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің экстремизмге қарсы іс-қимылға жауапты құрылымдары арқылы облыстық, қалалық және аудандық полиция бөлімшелерінің қызметкерлеріне, сондай-ақ учаскелік полиция инспекторларына арналған қысқа мерзімді біліктілікті арттыру курстарын жоспарлы негізде өткізу;

– Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жүйесінде прокуратура органдарының барлық деңгейіндегі қызметкерлер үшін экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл мәселелерін қамтитын арнайы кәсіби даярлық бағдарламаларын ұйымдастыру;

– Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігімен бірлесіп терроризм, сепаратизм және экстремизм қатерлеріне қарсы іс-қимылдың практикалық дайындығын жетілдіру мақсатында әскери бөлімшелердің қатысуымен жоспарлы оқу-жаттығулар өткізу;

– қоғамдық-саяси партиялар арасында экстремизмнің алдын алу мәселелері бойынша тұрақты пікір алмасу, бірлескен отырыстар және тақырыптық талқылаулар өткізу тәжірибесін қалыптастыру;

– діни мәселелер бойынша уәкілетті мемлекеттік органның құқық қорғау органдарымен бірлескен конференциялар, дөңгелек үстелдер, семинарлар және экстремизмнің алдын алуға бағытталған басқа да қоғамдық-ағартушылық іс-шараларды жүйелі өткізуін қамтамасыз ету;

– Қазақстан халқы Ассамблеясының және оның өңірлік құрылымдарының құқық қорғау органдарымен бірлесіп экстремизмнің алдын алу мәселелері бойынша тұрақты кездесулер өткізуін жолға қою, мұндай кездесулерді мүмкіндігінше жүйелі, оның ішінде ай сайынғы негізде ұйымдастыру;

– жергілікті атқарушы органдардың ішкі саясат саласына жауапты лауазымды тұлғалары үшін экстремизмнің алдын алу, діни ахуалды бағалау және профилактикалық жұмысты ұйымдастыру мәселелері бойынша арнайы оқу курстарын енгізу;

– Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінің жүйесіндегі жалпы білім беретін, техникалық және жоғары білім беру ұйымдарында құқықтық пәндерді оқыту барысында экстремизмнің алдын алу мәселелеріне арналған дәрістерді кәсіби заңгерлердің қатысуымен тұрақты түрде ұйымдастыру;

– экстремизм құбылыстарының әлеуметтік-құқықтық, криминологиялық, психологиялық және діни аспектілерін кешенді зерттеуге арналған мемлекеттік ғылыми

гранттардың санын көбейту және осы бағыттағы ғылыми жобаларды іске асыратын зерттеушілерді қолдау тетіктерін жетілдіру;

– бұқаралық ақпарат құралдары арқылы экстремизмнің алдын алу мәселелері бойынша халыққа түсінікті және ғылыми негізделген ақпараттық материалдарды, бейнероликтерді, түсіндірме мақалаларды және басқа да профилактикалық контентті тұрақты жариялау;

– ғылыми және ғылыми-көпшілік басылымдарда экстремизм мәселелеріне арналған зерттеу нәтижелерін жариялау сапасын арттыру, ғылыми мақалаларды тиісті сараптамадан өткізу және олардың ғылыми негізділігін қамтамасыз ету;

– экстремизмнің алдын алу мен оған қарсы іс-қимылдың өзекті мәселелерін талқылау мақсатында халықаралық және ұлттық деңгейдегі ғылыми-практикалық конференцияларды, симпозиумдарды, дөңгелек үстелдерді және пікірталас алаңдарын тұрақты ұйымдастыру;

– экстремизм мәселесіне арналған ғылыми әдебиеттерді, оқу-әдістемелік құралдарды, ақпараттық-анықтамалық материалдар мен профилактикалық брошюраларды кітапханаларға және осы бағытта жұмыс істейтін мемлекеттік әрі қоғамдық ұйымдарға мемлекеттік тапсырыс негізінде жүйелі жеткізу тетігін қалыптастыру.

Экстремизмге қарсы іс-қимылдың нәтижелілігі ең алдымен мемлекеттік органдардың, құқық қорғау құрылымдарының, қоғамдық институттардың және діни салаға жауапты уәкілетті субъектілердің бірлескен қызметінің жүйелілігіне байланысты. Осы субъектілер арасындағы тұрақты ақпарат алмасу, өзара іс-қимылды жетілдіру, профилактикалық жұмыстарды ерте кезеңнен бастау және ғылыми негізделген әдістерді практикаға енгізу экстремистік идеологияның таралу қаупін төмендетудің маңызды алғышарттары болып табылады.

Осы тұрғыдан алғанда, мақсатты әрі кешенді профилактикалық шараларды жүйелі түрде іске асыру қазіргі қоғамның қауіпсіздігіне елеулі қатер төндіретін экстремизм құбылысының таралу ауқымын шектеуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге құқықтық, ұйымдастырушылық, ақпараттық-ағартушылық және әлеуметтік бағыттағы шараларды өзара сабақтастыра жүзеге асыру экстремистік көріністерді ерте анықтау, олардың жолын кесу және қоғамдағы тұрақтылықты қамтамасыз ету бойынша ұзақ мерзімді оң нәтижелерге қол жеткізудің негізін қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шевареган А.Б. «Сотрудничество государств в борьбе с международными уголовными преступлениями», Киев. 1990. - 55 б.
2. Боряк М.Ю. «Торговля людьми и борьба с ней: криминологические и уголовно-правовые аспекты», Владивосток, 2005. –110 с.
3. Құдайбергенов М.Б. «Международная уголовная ответственность физических лиц», Алматы, 2005. - 430 б.
4. Тергеу әрекеттерінің тактикасы. – Алматы: Дәнекер, 2002. – 227 б.
5. Сергеев П.В. Мировая экономика: Вопросы и ответы. – 2002г. 88 с.
6. Қазақстан Республикасы Бас Прокуратурасының «Қылмыстық құқық бұзушылықтардың тіркелгені туралы» №1-М есеп нысаны бойынша статистикалық мәліметтері (2014, 2015, 2016, 2017 жылдың 3 айы бойынша).
7. Карпец И. Преступления международного характера. М., 1979.- 560 с.
8. Жәкішев Е.Ғ., Исаев Ә.А. Криминалистика оқулық. – Алматы, 2005.
9. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995ж. (Конституцияға түсіндірме сөздігі және өзгертулер мен толықтырулар. Алматы қ., «Жеті жарғы» баспасы, 2017 ж.
10. Криминология: Оқулық. – Спб.: Юридический Центр Пресс, 2009. – 400 с.
11. Проблемы взаимодействия органов внутренних дел стран центральной Азии в борьбе с организованной преступностью и экстремизмом (терроризмом): дисс. к.ю.н. Шпекбаев А.Ж. 2004. – 110 с.

12. Трансұлттық есірткі қылмыстылығын ашудағы және тергеудегі Орталық Азия өңірі елдерінің құқық қорғау органдарының өзара әрекеттеріндегі ұйымдастыру-тактикалық ерекшеліктері: з.ғ.к. дисс. С.И. Сұлтанов. 2007. – 120 б.

УДК 343.01

Рахмет Е.Д.

Қазақстан Республикасы ПМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы
e-mail: erlan_rakhmet@mail.ru

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ КОЛЛИЗИЯНЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ АНЫҚТАУДЫҢ МӘНІ

Аңдатпа. Мақалада, қылмыстық құқықтағы коллизияның түрлері және оларды анықтаудың мәні қарастырылады. Аталған сұрақты талқылау барысында мындай маңызды сұрақтарға қатысты мәселе ортаға салынады.

Құқықтағы коллизияны құқық жүйесі мен заңнама жүйесіндегі көзқарас тұрғысынан жіктеуге болатындығы. Коллизияның өзі салааралық және ішкі салалық болып бөлінетіндігі айтылады. Салааралық коллизия түрлі құқық саласындағы құқықтық қатынастардың арасында орын алады және салааралық коллизия құқық қолдану процесінде құқық нормаларының түрлі саласындағы нормативтік актілерді қолдану жағдайларында кездестіріледі.

Қылмыстылықпен күресуді реттейтін заңнаманың кешенді саласында пайда болған салааралық коллизия туралы айту маңызды, себебі қылмыстық құқық нормалары сирек ретте қылмыстық атқарушылық нормаларымен өзара қайшылыққа түсіп отырады. Қылмыстық құқық пен процессуалды нормалармен сәйкестігі туралы мәселемен нақты тұрғыда ұласады. Құқық қолдану органдары қызметкерлері қылмыс немесе әкімшілік құқықтың құрамында көзделген құқық бұзушылықтармен күрес жүргізуі және құқық бұзушылық пен құқыққа қарсы топтасқан аралас жігін аталған құқық саласындағы коллизия нормаларының бөлшегі деп таныстырылады.

Қылмыстық құқықтағы коллизия – құқық нормалары арасында ғана емес, сонымен қатар құқық нормалары мен оларды талқылау актілері және де басқа да нормативтік актілері арасында пайда болатын қатынастар болып табылады. Қылмыстық құқық коллизиясы бірнеше құқық нормалары арасындағы қатынастардың барысында пайда болады. Ал құқықтық актілер арасындағы талқылау коллизиясы, тіпті құқық нормалары мен актілерді талқылау арасындағы қайшылықтың болмауы тиіс, себебі бұл құқық нормалардың өзіне деген қайшылықты тудыратыны сөзсіз екендігі негізделеді.

Қылмыстық құқықтағы коллизияның түрлеріне түсінік бере отырып біріншіден, құқық нормалары арасында пайда болған қатынастарға қатысты нақты баға берсек, екіншіден, тікелей пайда болған осы және өзге де жағдайларды реттеуге бағытталған құқық нормалары арасындағы қатынастар туралы сөз қозғалады.

Кілт сөздер: қылмыстық-құқықтық реттеу, әлеуметтік қайшылықтар, қоғамдық қатынас, қылмыстық-құқықтық реттеудің заты, есі дұрыс еместік, конфликт, коллизия.

ВИДЫ КОЛЛИЗИЙ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ И ЗНАЧЕНИЕ ИХ ВЫЯВЛЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются виды коллизий в уголовном праве и сущность их выявления. Обсуждения таких важных вопросов, производятся сообща.

Коллизию в праве можно классифицировать с точки зрения системы права и системы законодательства. Говорят, что сама коллизия делится на межотраслевую и внутриотраслевую. Межотраслевая коллизия происходит между правоотношениями в различных областях права, а межотраслевая коллизия встречается в правоприменительном процессе в случаях применения нормативных актов в различных областях норм права.

Важно говорить о межотраслевой коллизии, возникшей в комплексной сфере законодательства, регулирующей борьбу с преступностью, поскольку нормы уголовного права редко вступают во взаимное противоречие с нормами уголовно-исполнительной системы. С вопросом соответствия уголовному праву и процессуальным нормам. Сотрудники правоприменительных органов должны вести борьбу с правонарушениями, предусмотренными в составе преступления или административного права, и представлять собой совокупность правонарушений и противоправных действий как часть норм коллизии в данной области права.

Коллизия в уголовном праве- это отношения, возникающие не только между нормами права, но и между нормами права и актами их обсуждения и другими нормативными актами. Коллизия криминального права возникает в ходе отношений между несколькими нормами права. А коллизия дискуссий между правовыми актами, даже между нормами права и обсуждением актов не должна существовать, поскольку обосновывается тот факт, что это право неизбежно вызывает противоречие в самих нормах.

Комментируя виды коллизий в уголовном праве, речь идет, во-первых, об отношениях между нормами права, которые возникли, а во-вторых, об отношениях между нормами права, направленными на урегулирование этих и иных непосредственно возникших ситуаций.

Ключевые слова: уголовно-правовое регулирование, социальные противоречия, общественные отношения, предмет уголовно-правового регулирования, невменяемость, конфликт, коллизия.

TYPES OF LEGAL COLLISIONS IN CRIMINAL LAW AND THE SIGNIFICANCE OF THEIR IDENTIFICATION

Abstract. The article discusses the types of conflicts in criminal law and the essence of their definition. During the discussion of this issue, issues related to such important issues will be discussed.

That conflict in law can be classified from the point of view of the system of law and the system of legislation. It is noted that the conflict itself is divided into intersectoral and sub-sectoral. Intersectoral conflict occurs between legal relations in various fields of law, and intersectoral conflict is encountered in the process of law enforcement in cases of application of normative acts in various fields of legal norms.

It is important to mention the intersectoral conflict that has arisen in the complex field of legislation regulating the fight against crime, since the norms of criminal law rarely contradict the norms of Criminal Enforcement. With the issue of compliance with criminal law and procedural norms. Law enforcement officers are introduced to combat offenses provided for in the composition of a crime or administrative law, and a combination of offenses and offenses is a particle of the rules of conflict in this field of law.

A conflict in criminal law is a relationship that arises not only between the norms of law, but also between the norms of law and acts of their discussion and other normative acts. Conflict of criminal law occurs in the course of relations between several norms of law. And the conflict of discussion between legal acts, and even the conflict between the norms of law and the discussion of acts, should not exist, since it is based on the fact that law inevitably causes a conflict with the norms themselves.

Commenting on the types of conflicts in criminal law, firstly, we will give a clear assessment of the relations that have arisen between the norms of law, and secondly, we will talk about the relations between the norms of law aimed at regulating these and other situations that have arisen directly.

Key words: criminal law regulation, social contradictions, public relations, subject of criminal law regulation, insanity, conflict, conflict.

Қылмыстық құқық нормаларындағы кездесетін коллизияның сұрақтарын шешу өзіндік ерекшеліктерге ие болған. Осыған байланысты қылмыстық құқық нормаларындағы коллизияны анықтамастан бұрын олардың түрлері туралы жауап алудың да пайдасы бар. Осыған байланысты қылмыстық құқық нормаларындағы коллизияның түрлеріне қатысты бірқатар сұрақтарды көтеруді жөн көреміз.

Қылмыстық құқық теориясында коллизия шартты түрде атау ала отырып өзіндік күрделі мәселеге айналды. Коллизия әлеуметтік-мүдделік тұрғыдан қарағанда көп қырлы болып келеді және ол заң философиясының жалпы бөліміндегі ортақ мәселенің бірі ретінде қарастырылады.

Жалпы құқық әдебиеттерінде құқық нормаларындағы коллизияның элементтеріне тәуелді және оның негізі болып табылатын бірнеше топтамасы көрсетілген. Осы топтаманы жеке қарастыра отырып олардың қылмыстық құқық пен қылмыстық заңда қандай деңгейде қолданысқа ие екендігіне көз жүгіртіп көрейік.

Ең алдымен, құқықтағы коллизияны құқық жүйесі мен заңнама жүйесіндегі көзқарас тұрғысынан жіктеуге болады. Әдетте коллизия салааралық және ішкі салалық болып бөлінеді. Салааралық коллизия түрлі құқық саласындағы құқықтық қатынастардың арасында орын алады. Салааралық коллизия құқық қолдану процесінде құқық нормаларының түрлі саласындағы нормативтік актілерді қолдану жағдайларында кездестіріледі.

Біздің зерттеуіміздің тұрғысынан қарағанда, бәрінен бұрын қылмыстылықпен күресуді реттейтін заңнаманың кешенді саласында пайда болған салааралық коллизия туралы айта кетуге болады. Қылмыстық құқық нормалары сирек ретте қылмыстық атқарушылық нормаларымен өзара қайшылыққа түсіп отырады.

Осы тұрғыда материалды қылмыстық құқық пен процессуалды нормалармен сәйкестігі туралы мәселемен нақты тұрғыда ұласады. Құқық қолдану органдары қызметкерлері қылмыс немесе әкімшілік құқықтың құрамында көзделген құқық бұзушылықтармен күрес жүргізу үстінде. Құқық бұзушылық пен құқыққа қарсы топтасқан аралас жігін аталған құқық саласындағы коллизия нормалары деп түсінуімізге болады [1].

Қылмыстық құқықтағы коллизия – құқық нормалары арасында ғана емес, сонымен қатар құқық нормалары мен оларды талқылау актілері және де басқа да нормативтік актілері арасында пайда болатын қатынастар болып табылады. Көп жағдайда қылмыстық құқық коллизиясы бірнеше құқық нормалары арасындағы қатынастардың барысында пайда болады. Ал актілер арасындағы талқылау коллизиясы, тіпті құқық нормалары мен актілерді талқылау арасындағы қайшылықтың болмауы тиіс, себебі бұл құқық нормалардың өзіне деген қайшылықты тудыратыны сөзсіз.

Негізінен құқық нормаларының коллизиясы туралы айтуға да болады. Біз, қылмыстық құқықтағы коллизияның түрлеріне түсінік бере отырып біріншіден, құқық нормалары арасында пайда болған қатынастарға қатысты нақты баға берсек, екіншіден, тікелей пайда болған осы және өзге де жағдайларды реттеуге бағытталған құқық нормалары арасындағы қатынастар туралы сөз қозғауға болады.

Мәселе бір ғана сұрақ барысында пайда болған нормалары арасында ғана тұрған коллизия туралы емес, керісінше олардың түрлерін анықтаудан пайда болған мән-жайларға байланысты.

Құқық нормалары әр түрлі қатынастарды реттеп, оларға қатысты сұрақтарға жауап беруді көздесе, олардың арасында коллизияның өзіндік түрлерінің пайда болуы ғажап емес.

Қоғамдық қатынастарды қылмыстық қол сұғушылықтардан қорғауға бағытталған коллизияның әрқайсысының объективті және субъективті белгілеріне сәйкес әр түрлі

жолмен жасалған қылмыс құрамын қарастыратындықтан, олардың арасында коллизия тіптен болмайды деп айта алмаймыз. Мысалы, бандитизм мен қарақшылық үшін жауаптылықты көздейтін қылмыстың құрамы «қару» деген терминнің әртүрлі мағына үстейтініне байланысты коллизияға түсуі мүмкін, бірақ екі қылмыс құрамында да мекеме, ұйым, кәсіпорын және өзге де тұлғаларға шабуыл жасаған үшін жауаптылық белгіленген.

Пайда болған әр түрлі көзқарастардың ішінен коллизияның күшіне енуіне әрекеттенетін коллизия түсінігі норма сипаттамасына сәйкес болады.

Егер, әр елдің аумағында қылмыс жасау барысында екі елдің қолданыстарындағы заңның екеуінің де диспозициялары, баптың санкцияларында бірдей жауаптылық көзделсе, онда тергеу органдары мен сот олармен қолданылатын қылмыстың заңның біреуін ғана таңдаулары, яғни аймақтық коллизияны ұстанулары тиіс. Ал тергелу реті бойынша бір-бірін ауыстыратын заңдарды қолдану барысында, тіптен олар ортақ шешім қабылдаса да аналогиялық ахуал қалыптасады. Міне сондықтан, қылмыстық құқыққа тек нормалар ғана олардың арасында қарама-қайшылықтар қабылданатын шешімге сәйкес коллизиялауға алып келеді. Ал басқаша айтқанда, қылмыстық құқықта коллизия ол қолданыста болса да тек нақты жағдайға байланысты болатын таңдаулы нормаларға ғана қатысты болып келеді.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде қылмыстық құқықта коллизияны жан-жақты зерделеуде құқық нормалары немесе актілерді талқылау, сонымен бірге бір ғана жағдайды реттеуге қатысты болатын құқық нормалары мен актілерді талқылау арасындағы қатынастар деп анықтауға болады.

Қылмыстық құқықтағы коллизия түрлерінің анықталуы және оларға берілген түсініктердің толық деңгейде қарастырылмауы тағы бір мәселені шеше алмадық деген тұжырымға алып келеді. Бұрын айтылып өткендей, қылмыстық құқық теориясында «коллизия» термині кездеспейді, делінген. Қылмыстық құқық теориясы «қылмыстық - құқықтық нормалар бәсекелестігі» деген терминімен басым тұратын болған. Ал оған керісінше, құқықтың жалпы теориясы өзге де ғылым саласында теңдесі бар «коллизия» терминін қолданады, ал онда не себепті «бәсекелестік» деген термин кеңінен мәлім емес. Әрине, «коллизия» мен «бәсекелестік» терминдерінің айырмашылығы жоқ деген дау туындайды. Бірақ оларды өзара айырмашылығын көрсететін коллизияның түрлері қайда қалмақ. Мысалы, азаматтық, азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы, конституциялық құқық қоғамдық қатынастарды реттейді, бірақ қылмыстық құқық коллизиясын шешуде немесе осы саладағы заңнама нормаларында көп жағдайда қолданыс таба бермейді.

Аталған коллизиялар салааралық болып саналады. Мұндай коллизияларды белгілі бір топтарға бөліп қарастыруымызға болады. Олардың арасында ерекше орын алатыны конституциялық құқық нормаларының коллизиялары.

Конституция мемлекеттің негізгі заңы және ола жоғары заң күшіне ие. Конституциялық нормалар құқық жүйесінде ерекше орынға ие және осыған байланысты конституциялық нормалардың коллизиялары жеке тұрғыда талдау жасауды қажет етеді. Салааралық коллизияны талдау жасауда реттеуші немесе қорғаушы нормалардың коллизияның түрлерін шығаруымызға болады. Бұл нормалардың коллизиялары құқық теориясында белгілі болған құқықтық реттеудің тәсілі ретіндегі танылатын қорғаушы және қажетті коллизия болып танылады. Олармен байланысты болған қорғаушы материалды және процессуалдық нормалардың коллизияларын да қосып айтуымызға болады.

Екінші түрі ретінде ішкі салааралық, яғни нормативтік бағыттаудың арасында бір салаға бағынышты түрінде пайда болған коллизияны танимыз. Осыған қатысты қылмыстық құқық нормалардың арасында пайда болған коллизияны салаларық деп атайды.

Құқықтың құрылымы мен жүйесі немесе заңнама тұрғысынан қарағанда ішкі салааралық коллизияларды бір құқықтық институттың шеңберінде немесе бір саладағы бірнеше құқықтық институттардың түрлеріне бөлуімізге болады. Жалпы қылмыстық құқық нормаларын сол нормалардың бөлімдерімен байланыстырады.

Қылмыстық құқық нормаларының байланыстылығы мен қолдануына қатысты Жалпы бөлімнің және Ерекше бөлімнің коллизиялары деген атауға ие және олар байланысқан түрде

өз шешімін тауып отыруы тиіс. Қылмыстық-құқықтық нормалардың бәсекелестігін басып өту үшін қылмысты дұрыс дәрежелеу мәселесін ұйымдастыру қажеттілігі де айтылады [2].

Құқық жүйесі бойынша алып қарасақ, құқықтық коллизиялардың халықаралық құқықтық және ұлттық (ішкі мемлекеттік) қылмыстық құқықтық түрлерімен кездесе аламыз. Аталған халықаралық немесе ішкі мемлекет аралық құқықтағы коллизиялар аумақтық коллизияның түрлері ретінде қарастырылады. Егер, терең үңіліп қарасақ бұларды түбегейлі дұрыс деп айтуымыздың өзі қателікке апарып соқтыруы мүмкін. Аумақтық ішкі мемлекет аралық коллизияны белгілеу нормативті құқықтық басылымдардың арасында пайда болған қайшылықтарды шешуге арналған деп те айтады. Бірақ халықаралық құқықтың әрекет ету аймағы мемлекеттің шекарасымен шектелгендігін ұмытпағандығымыз жөн.

Халықаралық құқықтың барлық нормалары мемлекеттің өмір сүру қағидаларын бекітіп отырады. Қазіргі кезеңдегі халықаралық құқық жан-жақты сипатқа ие, яғни жалпы таныған құқық деп айтсақ та қателеспейміз. Онымен бекітілген нормалар мемлекеттің даму деңгейіне, яғни саяси, әлеуметтік, экономикалық құрылысына қарамастан барлық жағдайларда таралуы тиіс.

Демек, халықаралық құқықтардың іске асырылу шектері қандай-да болмасын бөгеттермен шектелмеген. Міне осыған қатысты ұлттық қылмыстық құқықтың коллизиялары мен халықаралық құқық нормаларын аумақтық коллизиялардың қатарына жатқыза алмаймыз.

Қазіргі кезеңдегі халықаралық құқық жан-жақты сипатқа ие және олар шектелген түрде қолданысқа ие деп айтуымыз қателікке апарып соқтырады. Сондықтан-да олардың іске асырылуында коллизияның туындамауына кепілдік беру мүмкін емес сияқты. Сонымен қатар тануға алынған коллизиялар мазмұнды болып келеді. Мазмұнды коллизиялар нормалар арасында, яғни құқықтық реттелуге жататын мемлекет арасында пайда болса, оларды жалпы және арнайы коллизиялар тұрғысында қарастырамыз. Олар бір уақытта және бір мемлекеттің ортасында іске қосылғанымен де құқықтық реттеудегі көлемі бойынша қалыпты болып келеді.

Мемлекет аралық қылмыстық-құқықтық нормаларындағы коллизиялар шетелде жасалған қылмыстарды (шетел азаматы, қылмыстың басталуы немесе жасалу орны т.б.) құқықтық реттеу аясында пайда болады.

Коллизияны түрлеріне қарай бөліп қарастыруда топтастыру белгісі ретінде олардың құрылымдық белгілері танылады. Құрылымдық белгілеріне қарай темпоральді, аумақтық, иерархиялық және мазмұнды болып табылады.

Темпоральді коллизиялар бірнеше заңның әр түрлі уақыт арасында бір сұрақ бойынша мәселені көтеруі туралы құқықтық нормалардың қарым-қатынасы.

Аумақтық коллизиялар нормативті құқықтық актілердің түрлі аумақтық (территориялық) шектердегі қатынастарымен байланысты. Соңғы кезеңдерге дейін аумақтық коллизиялар екі аспектіде: ұлттық қылмыстық заңнаманың және шет мемлекеттердің қылмыстық заңы арасында орын алды, деген көзқарастар да жиі айтылады. Сонымен қатар халықаралық құқық аралық қатынастарды реттейтін арнайы терминдердің пайда болуының да өзіндік сипаты бар [3].

Қылмыстық құқық саласы бойынша жұмыстардың басым көпшілігі әр түрлі аумақтарда жасалған қылмысты дәрежелеу мәселесіне аударылады.

Әрине аталған мәселе бойынша көптеген сұрақтар туындайды: халықаралық жеке құқықтағы заңдық қайшылықтар мен қылмыстық құқықтағы қайшылықтар - бұл бір тәртіптегі құбылыстар ма, әлде бұл мүлде әртүрлі құқықтық құбылыстар ма? Әдебиетте бұл мәселеге қатысты әртүрлі пікірлер бар [4].

Заң қайшылықтары - бұл тек құқық нормаларының қайшылықтарын ғана емес, сонымен қатар құқық шығармашылық, құқық қолдану және құқықтық сана қайшылықтарын қамтитын кең ұғым. Жеке мемлекеттің құқықтық жүйесіндегі заңдық коллизиялардың неғұрлым толық жіктелуін Н. И. Матузов келтірді. Ол заңдық коллизиялардың алты түрін ажыратады:

1) нормативтік актілер немесе жекелеген құқықтық нормалар арасындағы

қайшылықтар;

2. құқық шығармашылығындағы коллизиялар (жүйесіздік, қайталану, өзара жоққа шығарылатын актілерді шығару);

3. құқық қолданудағы коллизиялар (бір нұсқаманы іске асыру тәжірибесінде алшақтықтар, басқарушылық іс-әрекеттердегі келісілмеушілік);

4. құзыретінің коллизиялары (мемлекеттік органдардың, лауазымды адамдардың, басқа да билік құрылымдары мен құрылымдардың өкілеттіктері мен мәртебелері);

5. мақсаттар коллизиясы (әртүрлі деңгейдегі немесе әртүрлі органдардың нормативтік актілерінде бір-біріне қайшы келетін, ал кейде өзара жоққа шығаратын мақсатты қондырғылар салынғануы);

6. ұлттық және халықаралық құқық арасындағы қайшылықтар [5].

Осыған қатысты аумақтық қағидалы коллизияларының сөзсіз туындауы осындай сұрақты шешуге немесе олар туралы жиі сөз қозғалуымен байланысты болып отыр.

Басқа авторлар бұл процесті бәсекелестік деп атай отырып, жалпы және арнайы нормалардың қақтығысын коллизия деп санамайды [6].

Дегенмен, қандай да бір саладан тыс кешенді институттар жоқ. Құқық жүйе ретінде салаларға бөлінеді, ал салалар өз кезегінде институттарға бөлінеді. Бұл құқықтың жүйелі құрылуының классикасы. Осыны негізге ала отырып, кез келген институт қандай да бір құқық саласына (негізгі немесе кешенді) кіруі тиіс, саладан тыс ешқандай институт (әдеттегі немесе кешенді) бола алмайды. Саланың ішінде кешенді институттар бар, бұл шындық [7].

Иерархиялық коллизиялар нормативтік құқықтық актілер арқылы әр түрлі заң күші бар заңдар саласында пайда болады және олар қылмыстық құқық жүйесінде орын ала отырып, жоғары заң күшіне ие. Жалпы заң көлеміне қарай коллизиялар өзіндік сипатқа ие бола отырып қоғамдық қарым - қатынастарды тікелей реттеуге бағытталады.

Қарастырылған коллизиялар топтастырылуына қарай құқық нормаларына жатқызылады. Осыған байланысты құқық нормаларындағы коллизияларды құқықтағы коллизияның бір ғана түрі деп айта алмаймыз.

Біз ойымызды қорыта келе қылмыстық құқық нормаларындағы коллизияларының түрлеріне қатысты талдаулар жасауға талпыныс жасай отырып олардың анықталған түрлерінің өзіндік орын алатындығына көз жеткіздік.

Қылмыстық құқықтық нормалардың коллизиялардың түрлеріне қатысты талдаулар жасаудың маңыздылығы болып құқық нормаларында кездесетін толықсыздық пен қайшылықтардың орнын толтыру үшін қажетті болып таналатын әдіс тәсілдердің көлемін ұлғайту мен жетілдіруге талпыныс жасаудың бірі болып танылады. Әрине коллизияның түрлерін анықтауда шексіздікке жол беріледі. Себебі, қылмыстық құқық нормаларындағы коллизияны шешу үшін олардың анықталмаған түрлерімен кездесуіміз де мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Борисов Э.Т. Системное толкование уголовного закона// Материально-правовые, процессуальные и криминологические аспекты реализации уголовного закона. Иваново, 1992. С. 12-19.

2. Сауляк С.Ф. Проблема конкуренции уголовно-правовых норм: Автореф. дис...канд. юрид. наук М., 1973. 20 с.

3. Рубанов А.А. Вопросы теории международных межправовых отношений //Советское государство и право. 1991. №10. С.98.

4. Петров А. А., Тихомиров Е. Ю. Пробелы и коллизии в праве: учебное и практическое пособие. М., Проспект. 2017. С. 40-41.

5. Матузов Н. И. Коллизии в праве: причины, виды и способы разрешения // Правоведение. 2000. № 5. С. 228.

6. Занина М. А. Коллизии норм равной юридической силы (понятие, причины, виды). М., 2009.

7. Сулейменов М. К. Право как система. Алматы: Юридическая фирма Зангер, 2011; М., Статут. 2016.

УДК 342.951:351.81

Рахмет Е.Д.

Алматинская академия МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова
e-mail: erlan_rakhmet@mail.ru

АДМИНИСТРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СФЕРЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ ДОРОЖНОГО ДВИЖЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ И ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. В статье рассматривается административная деятельность органов внутренних дел Республики Казахстан по обеспечению безопасности дорожного движения в условиях цифровизации и применения искусственного интеллекта. Актуальность темы связана с ростом дорожно-транспортной аварийности, расширением автоматической фиксации правонарушений и появлением новых цифровых платформ дорожного надзора. Отдельное значение имеет то, что такие системы уже влияют на права граждан. Они помогают выявлять нарушения быстрее, но одновременно требуют понятных правовых гарантий. Цель исследования состоит в выработке административно-правовой модели применения цифровых и алгоритмических систем в деятельности ОВД. В работе использованы формально-юридический, сравнительно-правовой, статистический и аналитический методы. Рассмотрены нормы КоАП РК, Закона РК «О дорожном движении», Цифрового кодекса РК, а также официальные материалы МВД и международные подходы к ответственному использованию искусственного интеллекта. В результате обосновано, что цифровизация дорожного надзора должна развиваться не только как технический проект, но и как правовой институт. Автор предлагает закрепить минимальные требования к цифровому доказательству, алгоритмической прослеживаемости, объяснимости автоматизированных решений и ведомственному аудиту ИИ-систем. Научная новизна состоит в предложении модели, которая соединяет профилактику ДТП, эффективность полиции и гарантии прав личности.

Ключевые слова: административная деятельность, органы внутренних дел, безопасность дорожного движения, административная полиция, цифровизация, искусственный интеллект, автоматическая фиксация, цифровые доказательства, система «Қорғау», платформа TOR.

ЦИФРЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ ЖОЛ ҚОЗҒАЛЫСЫ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ САЛАСЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада цифрландыру және жасанды интеллектті қолдану жағдайында Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі әкімшілік қызметі қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі жол-көлік оқиғаларының өсуімен, әкімшілік құқық бұзушылықтарды автоматты түрде анықтаудың кеңеюімен және жол қадағалауының жаңа цифрлық платформаларының пайда болуымен байланысты. Мұндай жүйелер азаматтардың құқықтарына да әсер етеді. Олар құқық

бұзушылықтарды тез анықтауға мүмкіндік береді, бірақ сонымен бірге нақты құқықтық кепілдіктерді қажет етеді. Зерттеудің мақсаты – ішкі істер органдары қызметінде цифрлық және алгоритмдік жүйелерді қолданудың әкімшілік-құқықтық моделін ұсыну. Жұмыста формальды-заңдық, салыстырмалы-құқықтық, статистикалық және талдау әдістері пайдаланылды. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі, «Жол жүрісі туралы» Заңы, Цифрлық кодексі, ПМ-нің ресми материалдары және сенімді жасанды интеллектті қолдану жөніндегі халықаралық тәсілдер талданды. Зерттеу нәтижесінде жол қадағалауын цифрландыру тек техникалық жоба емес, құқықтық институт ретінде дамуы тиіс деген қорытынды жасалды. Автор цифрлық дәлелдемеге, алгоритмдік қадағаланушылыққа, автоматтандырылған шешімдердің түсіндірмелілігіне және ЖИ жүйелерінің ведомстволық аудитіне қойылатын ең төменгі талаптарды бекітуді ұсынады.

Кілт сөздер: әкімшілік қызмет, ішкі істер органдары, жол қозғалысы қауіпсіздігі, әкімшілік полиция, цифрландыру, жасанды интеллект, автоматты тіркеу, цифрлық дәлелдемелер, «Қорғау» жүйесі, TOR платформасы.

ADMINISTRATIVE ACTIVITIES OF THE INTERNAL AFFAIRS BODIES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN ENSURING ROAD TRAFFIC SAFETY IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION AND THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. The article examines the administrative activities of the internal affairs bodies of the Republic of Kazakhstan in the field of road safety under digitalization and the use of artificial intelligence. The relevance of the topic is determined by the growth of road traffic accidents, the expansion of automated detection of administrative offences and the emergence of digital traffic supervision platforms. These systems already influence citizens' rights. They help detect violations faster, but they also require clear legal safeguards. The purpose of the study is to develop an administrative and legal model for the use of digital and algorithmic systems in the work of internal affairs bodies. The research is based on formal legal, comparative legal, statistical and analytical methods. The article analyzes the Code of Administrative Offences of the Republic of Kazakhstan, the Law on Road Traffic, the Digital Code, official materials of the Ministry of Internal Affairs and international approaches to trustworthy artificial intelligence. The study concludes that digital traffic supervision should be developed not only as a technical project, but also as a legal institution. The author proposes minimum requirements for digital evidence, algorithmic traceability, explainability of automated decisions and departmental audit of AI systems. The scientific novelty lies in a model that combines road accident prevention, police efficiency and protection of individual rights.

Key words: administrative activity, internal affairs bodies, road safety, administrative police, digitalization, artificial intelligence, automated enforcement, digital evidence, Qorgau system, TOR platform.

Введение

Безопасность дорожного движения остается одной из наиболее чувствительных сфер административной деятельности органов внутренних дел. Здесь ежедневно пересекаются публичный интерес, права граждан и технические возможности государства. Ошибка водителя может привести к тяжелым последствиям. Ошибка системы фиксации тоже может затронуть права человека. Поэтому цифровизация дорожного надзора должна рассматриваться не только как вопрос техники, но и как вопрос права.

В Казахстане этот процесс получил новый импульс после объявления 2026 года Годом цифровизации и искусственного интеллекта [1]. Правовая база также была дополнена Цифровым кодексом Республики Казахстан, который закрепляет общие подходы к регулированию цифровой среды, данных и цифровых объектов [2]. Для сферы дорожной безопасности особенно важны изменения в статье 31 КоАП РК. Они расширили возможности обнаружения и фиксации административных правонарушений в

автоматическом режиме [3].

Административная полиция уже использует камеры автоматической фиксации, планшеты патрульных экипажей, интеграцию с государственными базами, систему «Қорғау» и платформу TOR. Эти инструменты меняют саму логику дорожного надзора. Раньше основное значение имело непосредственное наблюдение инспектора. Сейчас все большее значение получает цифровой след: фото, видео, данные базы, геолокация, время фиксации и алгоритмический сигнал.

Актуальность темы подтверждается статистикой аварийности. По официальным данным, размещенным на портале Qamqor, в 2025 году в Республике Казахстан было зарегистрировано 36 146 дорожно-транспортных происшествий [7]. В открытых публикациях со ссылкой на данные Генеральной прокуратуры также указывается, что число пострадавших превысило 51 тыс. человек, а количество погибших составило 2 331 человека [7]. Эти показатели показывают двойственную картину. С одной стороны, смертность снизилась. С другой стороны, общее число ДТП и пострадавших остается высоким. Международный контекст также подтверждает значимость проблемы. По данным Всемирной организации здравоохранения, дорожно-транспортные происшествия ежегодно уносят около 1,19 млн жизней в мире [8]. Следовательно, развитие цифрового дорожного надзора является объективной необходимостью. Однако профилактика ДТП не должна подменять собой процессуальные гарантии.

Цель настоящей статьи состоит в разработке административно-правовой модели применения цифровых платформ, автоматической фиксации и искусственного интеллекта в деятельности ОВД по обеспечению безопасности дорожного движения.

Для достижения цели поставлены следующие задачи: раскрыть нормативные предпосылки цифровизации дорожного надзора; определить административно-правовое значение систем «Қорғау» и TOR; выявить риски применения алгоритмических решений; сформулировать предложения по совершенствованию законодательства и ведомственного регулирования.

Авторская позиция состоит в следующем. Цифровизация дорожной безопасности будет эффективной только при наличии трех условий. Первое условие- техническая достоверность фиксации. Второе- правовая проверяемость цифрового доказательства. Третье- возможность гражданина понять и оспорить решение, если оно принято на основе данных автоматизированной системы.

Обзор литературы и нормативно-правовой основы

Научная дискуссия о цифровом контроле строится вокруг нескольких вопросов. Первый вопрос касается эффективности. Цифровые системы позволяют быстрее выявлять нарушения и сокращать субъективный фактор. Второй вопрос связан с прозрачностью. Чем сложнее алгоритм, тем труднее гражданину понять, почему система признала его поведение противоправным. Третий вопрос касается ответственности. При ошибке важно определить, кто отвечает: разработчик, оператор, орган-владелец системы или должностное лицо.

Зарубежные исследователи давно обращают внимание на эти риски. Д. К. Ситрон обосновала идею «технологической надлежащей процедуры». По ее мнению, автоматизация публичного управления не должна ослаблять процедурные гарантии гражданина [15]. К. Янг рассматривает алгоритмическое регулирование как особый способ управления поведением через сбор данных, их обработку и автоматизированное воздействие [16]. М. Хильдебрандт подчеркивает, что алгоритмическое регулирование должно соотноситься с принципом верховенства права [17]. Ф. Паскуале, анализируя проблему «черного ящика», показывает опасность закрытых алгоритмов, когда лицо не понимает логику решения и не может эффективно спорить с ним [18].

Эти подходы применимы и к дорожному надзору. Камера, датчик или аналитическая платформа не являются нейтральными сами по себе. Их правовое значение зависит от того, как они настроены, кто их обслуживает, как хранятся данные и можно ли проверить

результат фиксации. Поэтому цифровая система в деятельности ОВД должна оцениваться не только по скорости выявления нарушений, но и по качеству правовых гарантий.

Казахстанская научная база также развивается. Для настоящего исследования имеет значение статья А.М. Сайтбекова и Н.К. Адалиева о переходе к сервисной модели полиции в Казахстане, опубликованная в журнале «Ғылым-Наука» [19]. Авторы показывают, что современная полиция должна быть ориентирована не только на принуждение, но и на доверие, открытость и профилактику. Этот вывод важен для цифрового дорожного надзора. Камеры и алгоритмы не должны восприниматься обществом как инструмент механического взыскания штрафов. Они должны работать как часть сервисной и профилактической модели полиции.

Нормативную основу исследования составляют Конституция Республики Казахстан, КоАП РК, Закон РК «О дорожном движении», Цифровой кодекс РК, а также Закон РК от 3 октября 2024 года № 131-VIII по вопросам организации движения отдельных видов транспортных средств и цифровизации дорожной безопасности [2; 3; 4; 5]. Особое значение имеет статья 31 КоАП РК. В ней закреплены особенности административной ответственности при обнаружении или фиксации правонарушения в автоматическом режиме [3].

МВД Республики Казахстан официально разъяснило, что изменения в статье 31 КоАП РК не вводят новые запреты. Их назначение – повысить эффективность дорожной безопасности и предупреждения правонарушений за счет современных технических решений [6]. Это разъяснение важно. Оно показывает, что предметом регулирования становится не новый состав правонарушения, а новый способ его обнаружения и подтверждения.

Международные документы также задают ориентиры. Рекомендация ЮНЕСКО по этике искусственного интеллекта исходит из необходимости защиты человеческого достоинства, прав человека, прозрачности и человеческого контроля [12]. Принципы ОЭСР по искусственному интеллекту закрепляют подход к надежному, человекоцентричному и подотчетному ИИ [13]. Регламент Европейского Союза об искусственном интеллекте строится на риск-ориентированной модели и относит наиболее чувствительные системы к категориям, требующим усиленного контроля [14]. Для Казахстана эти документы не имеют прямой обязательной силы, но они полезны как методологический ориентир.

Методология исследования

Методология исследования основана на сочетании правового и прикладного анализа. Формально-юридический метод использован для изучения норм КоАП РК, Закона РК «О дорожном движении», Цифрового кодекса РК и связанных законодательных актов. Этот метод позволил определить, какие элементы автоматической фиксации уже урегулированы, а какие требуют уточнения.

Сравнительно-правовой метод применен при обращении к международным подходам к ответственному использованию ИИ. Сопоставление проведено не для механического переноса зарубежных норм. Его цель иная: выявить общие принципы, которые могут быть полезны для казахстанского административного права. К таким принципам относятся объяснимость, прослеживаемость, человеческий контроль, аудит и защита персональных данных.

Статистический метод использован для оценки состояния дорожной аварийности и обоснования профилактического значения цифрового надзора. Аналитический метод позволил рассмотреть систему «Қорғау», платформу TOR и интеллектуальные камеры как элементы единой административной инфраструктуры. Метод правового моделирования применен для формулирования предложений по совершенствованию законодательства и ведомственного регулирования.

Исследование ограничено административно-правовым аспектом. Технические вопросы машинного обучения, архитектуры камер и программного обеспечения рассматриваются только в той части, в которой они влияют на доказательства, права граждан

и полномочия ОВД.

Результаты исследования

Цифровизация дорожного надзора: от фиксации к управлению рисками

Цифровая трансформация дорожного надзора в Казахстане прошла несколько этапов. На первом этапе основное значение имели стационарные комплексы фотовидеофиксации. Они фиксировали типовые нарушения: превышение скорости, проезд на запрещающий сигнал светофора, нарушение требований дорожных знаков и разметки. На этом этапе система в основном выполняла функцию технического свидетеля.

На втором этапе усилилась интеграция камер, баз данных и Центров оперативного управления. Данные стали использоваться не только для оформления административного материала. Они начали помогать в поиске транспортных средств, выявлении лиц с неоплаченными штрафами и реагировании на опасное поведение водителей.

На третьем этапе формируется цифровая экосистема дорожной безопасности. Она включает стационарные камеры, мобильные комплексы, данные патрульной полиции, беспилотные средства, государственные базы и аналитические платформы. Здесь дорожный надзор уже не ограничивается фиксацией прошлого события. Он постепенно переходит к управлению рисками.

Именно на этом этапе возникает главный правовой вопрос. Если система только фиксирует нарушение, ее роль понятна. Но если она анализирует поведение, выдает сигнал об «опасном водителе», прогнозирует риск или автоматически формирует материал, то ее влияние становится шире. Она начинает участвовать в административном процессе. Следовательно, право должно определить пределы такого участия.

Для ОВД цифровизация дает очевидные преимущества. Она снижает зависимость от непосредственного контакта инспектора с водителем. Она ограничивает возможности коррупционного взаимодействия. Она позволяет быстрее реагировать на розыск, подложные номера и грубые нарушения. Но эти преимущества не отменяют требований законности. Чем шире цифровой контроль, тем выше должны быть стандарты проверки его результатов.

Система «Қорғау» и платформа TOR как инструменты административной полиции

Система «Қорғау» является одним из наиболее значимых цифровых инструментов административной полиции. По официальной информации МВД, она позволяет в режиме реального времени выявлять автомобили, находящиеся в розыске, а также фиксировать водителей с неоплаченными штрафами [9]. В открытых материалах полиции также указывается, что система помогает выявлять автомобили с подложными номерами, без страховки, находящиеся в розыске, а также водителей, систематически нарушающих ПДД [9].

Административно-правовое значение «Қорғау» состоит в том, что система меняет основания для остановки и проверки транспортного средства. Патрульный экипаж получает сигнал не произвольно, а на основе данных цифровой системы. Это повышает адресность контроля. Вместе с тем такой сигнал не должен автоматически заменять правовую оценку должностного лица. Он должен рассматриваться как основание для проверки, а не как окончательное доказательство вины.

Платформа TOR имеет более широкий характер. По данным SergekGroup, она объединяет данные из стационарных комплексов, мобильных комплексов патрульной полиции, беспилотных летательных аппаратов и иных подключенных систем [10]. Платформа позволяет видеть дорожную обстановку в едином цифровом окне, выявлять очаги аварийности, фиксировать опасных водителей и анализировать длительное нахождение за рулем [10].

Для административной деятельности ОВД значение TOR выходит за пределы фиксации отдельных нарушений. Платформа может использоваться для планирования маршрутов патрулирования, определения аварийных участков, анализа повторяемых нарушений и оценки профилактических мер. Это уже управленческий инструмент. Поэтому он требует

ведомственных правил, которые определяют цели применения, состав данных, порядок доступа, сроки хранения и ответственность за неправомерное использование.

Отдельное место занимают камеры с элементами искусственного интеллекта. По информации Kazinform со ссылкой на пресс-секретаря МВД, на 29 апреля 2026 года в Казахстане более 27 тыс. камер были оснащены элементами ИИ и использовались преимущественно в сфере дорожной безопасности [11]. Такие камеры способны распознавать государственные регистрационные номера, выявлять непристегнутый ремень и использование телефона за рулем. Это повышает охват контроля. Но одновременно возрастает риск ошибочной идентификации и неверной интерпретации изображения.

Проблемы цифровых доказательств и алгоритмических решений

Главная проблема цифрового дорожного надзора состоит в том, что административный процесс начинает опираться на данные, которые формируются техническими и алгоритмическими средствами. В традиционной модели доказательство воспринималось как документ, объяснение, протокол, заключение или непосредственное наблюдение должностного лица. В цифровой модели доказательство может возникнуть как результат работы камеры, датчика, базы данных и алгоритма распознавания.

В связи с этим необходимо различать три явления. Первое- автоматическая фиксация. Это техническое закрепление события в виде фото, видео, времени и места. Второе- автоматизированное обнаружение. Это выявление признаков нарушения с помощью алгоритма. Третье- автоматизированное решение. Это формирование юридически значимого вывода или предписания с минимальным участием человека. Эти явления имеют разный уровень вмешательства в права граждан. Поэтому они не должны регулироваться одинаково. Цифровое доказательство должно быть проверяемым. Для этого в административном материале должны сохраняться как минимум следующие сведения: источник данных, дата и время фиксации, место фиксации, идентификатор технического средства, сведения о проверке или сертификации, исходное изображение или видеозапись, а также журнал обработки данных. Без этих элементов гражданин фактически спорит не с доказательством, а с неизвестным техническим результатом.

Особенно важна проблема объяснимости. Гражданину не нужен исходный код программы в каждом деле. Это может быть технически невозможно и затрагивать вопросы информационной безопасности. Но гражданин должен понимать, на каком основании система сформировала материал. Ему должно быть ясно, какое устройство использовалось, какое событие зафиксировано, какие данные сопоставлены и почему система связала нарушение именно с его транспортным средством.

Проблема обжалования также требует уточнения. При автоматической фиксации гражданин спорит не только с правовой квалификацией. Он может спорить с качеством изображения, временем фиксации, идентификацией номера, принадлежностью автомобиля, состоянием технического средства или корректностью данных из базы. Поэтому процедура обжалования должна включать доступ к цифровому следу и возможность проверки технической ошибки.

Следующая проблема- ведомственная ответственность. Если система ошиблась, нельзя ограничиваться фразой о техническом сбое. Должно быть понятно, кто обязан проверить ошибку, в какой срок она устраняется, как уведомляется гражданин и как исключается повторение аналогичных случаев. Это вопрос доверия к полиции. Без понятного механизма исправления ошибок цифровизация может восприниматься как непрозрачный механизм наказания.

Авторская модель административно-правового регулирования

С учетом проведенного анализа предлагается административно-правовая модель применения ИИ и цифровых платформ в дорожном надзоре ОВД. Она должна строиться на пяти блоках.

Первый блок- понятийный. В КоАП РК или в ведомственных правилах МВД

целесообразно закрепить понятия «цифровое доказательство», «автоматизированное обнаружение», «алгоритмический журнал», «автоматизированное предупреждение» и «человеко-понятное объяснение». Эти понятия нужны не для усложнения закона. Они нужны для единообразной практики.

Второй блок- доказательственный. Следует установить минимальные требования к цифровому доказательству. Оно должно быть идентифицируемым, целостным и проверяемым. Материал должен содержать не только итоговый вывод системы, но и цифровой след, позволяющий проверить, как этот вывод появился.

Третий блок- процедурный. При направлении электронного предписания или уведомления гражданину необходимо указывать цифровое основание. Это может быть фото, видео, данные государственной базы или иной технический результат. Гражданин должен иметь простой доступ к этим материалам. Иначе право на обжалование становится формальным.

Четвертый блок- организационный. МВД целесообразно утвердить Правила применения систем искусственного интеллекта в административной деятельности ОВД по обеспечению безопасности дорожного движения. В них должны быть закреплены цели применения ИИ, перечень допустимых функций, порядок тестирования, требования к защите персональных данных, правила доступа сотрудников, сроки хранения информации, порядок реагирования на сбои и механизм внутреннего контроля.

Пятый блок- контрольный. Необходимо ввести ведомственный аудит ИИ-систем. Такой аудит должен проверять точность распознавания, количество ошибочных срабатываний, устойчивость к техническим сбоям, безопасность хранения данных и соблюдение прав граждан. Итоги аудита могут не раскрывать сведения ограниченного доступа, но общие показатели надежности системы должны быть доступны для управленческого и общественного контроля.

Отдельно следует закрепить принцип «человек в контуре контроля». Автоматическая система может выявлять признаки нарушения и формировать материал. Но в спорных ситуациях решение должно проверяться должностным лицом. Такая проверка обязательна при нечетком изображении, противоречивых данных, жалобе гражданина, признаках технического сбоя или сомнительной идентификации транспортного средства.

Предлагаемая модель не направлена на ограничение цифровизации. Напротив, она создает правовые условия для ее устойчивого развития. Чем понятнее правила работы цифровой системы, тем выше доверие к результатам ее применения. Для дорожной безопасности это имеет принципиальное значение. Профилактика невозможна без доверия участников дорожного движения к действиям полиции.

Заключение

Административная деятельность ОВД Республики Казахстан в сфере обеспечения безопасности дорожного движения находится в стадии глубокой цифровой трансформации. Ее основными проявлениями стали автоматическая фиксация административных правонарушений, применение интеллектуальных камер, развитие системы «Қорғау», запуск платформы TOR и интеграция дорожного надзора с государственными информационными системами.

Эти инструменты повышают эффективность административной полиции. Они позволяют быстрее выявлять опасных водителей, снижать долю случайных проверок, анализировать аварийные участки и усиливать профилактику. Но цифровизация не должна сводиться к техническому расширению контроля. Она должна сопровождаться развитием административно-правовых гарантий.

Ключевыми проблемами остаются неопределенность статуса цифрового доказательства, недостаточная регламентация алгоритмической прослеживаемости, отсутствие единых правил объяснимости автоматизированных решений и необходимость ведомственного аудита ИИ-систем. Эти вопросы особенно важны потому, что результаты

работы цифровых платформ могут повлечь юридические последствия для граждан.

По итогам исследования предлагается закрепить минимальные требования к цифровому доказательству, уточнить порядок электронного предписания и автоматизированного предупреждения, ввести право на человеко-понятное объяснение, утвердить ведомственные правила применения ИИ в дорожном надзоре и обеспечить принцип «человек в контуре контроля» при рассмотрении спорных ситуаций.

Практическая значимость предложений состоит в том, что они позволяют совместить три задачи: повышение безопасности дорожного движения, развитие цифровой эффективности ОВД и защиту прав граждан. Перспективы дальнейших исследований связаны с анализом судебной практики обжалования постановлений автоматической фиксации, оценкой точности ИИ-систем и сравнительным изучением зарубежных моделей алгоритмического административного контроля.

Список использованной литературы:

1. Об объявлении Года цифровизации и искусственного интеллекта: Указ Президента Республики Казахстан от 6 января 2026 года № 1151 // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. URL: <https://www.akorda.kz/ru/ob-obyavlenii-goda-cifrovizacii-i-iskusstvennogo-intellekta-601222>.
2. Цифровой кодекс Республики Казахстан от 9 января 2026 года № 255-VIII ЗРК // ИПС «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000255>.
3. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V ЗРК // ИПС «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>.
4. О дорожном движении: Закон Республики Казахстан от 17 апреля 2014 года № 194-V ЗРК // ИПС «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000194>.
5. О внесении изменений и дополнений в Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях по вопросам организации движения отдельных видов транспортных средств и цифровизации дорожной безопасности: Закон Республики Казахстан от 3 октября 2024 года № 131-VIII ЗРК // ИПС «Әділет». URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2400000131>.
6. МВД разъяснило суть изменений в статье 31 КоАП // Официальный сайт Министерства внутренних дел Республики Казахстан. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qriim/press/news/details/1171286?lang=ru>.
7. ДТП в сравнении с прошлым годом: дашборд правовой статистики // Qamqor.gov.kz. URL: <https://qamqor.gov.kz/stats/d/b5cfea43-6521-4f0b-b852-229635da9dad/dtp-v-sravnenii-s-proshlym-godom>.
8. World Health Organization. Global status report on road safety 2023. Geneva: WHO, 2023. URL: <https://www.who.int/teams/social-determinants-of-health/safety-and-mobility/global-status-report-on-road-safety-2023>.
9. Система «Қорғау» на страже дорожной безопасности Карагандинской области // Официальный сайт Министерства внутренних дел Республики Казахстан. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qriim/press/news/details/1201111?lang=ru>.
10. В Казахстане создана единая цифровая платформа дорожной безопасности TOR // SergekGroup. 12.08.2025. URL: <https://sergek.com/ru-news-article/sergek-tor-platforma-dorozhnoi-bezopasnosti>.
11. Более 27 тысяч камер в Казахстане оснащены элементами ИИ – МВД // Kazinform. 29.04.2026. URL: <https://www.inform.kz/ru/bole-27-tisyach-kamer-v-kazahstane-osnasheni-elementami-ii-mvd-a5f490>.
12. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Paris: UNESCO, 2021. URL: <https://www.unesco.org/en/ethics-ai/recommendation>.
13. OECD. OECD AI Principles. URL: <https://www.oecd.org/en/topics/sub-issues/ai-principles.html>.

14. Regulation (EU) 2024/1689 laying down harmonised rules on artificial intelligence // European Commission. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/regulatory-framework-ai>.
15. Citron D.K. Technological Due Process // Washington University Law Review. 2008. Vol. 85. P. 1249-1313. URL: https://openscholarship.wustl.edu/law_lawreview/vol85/iss6/2/.
16. Yeung K. Algorithmic regulation: A critical interrogation // Regulation & Governance. 2018. Vol. 12, No. 4. P. 505–523. DOI: 10.1111/rego.12158.
17. Hildebrandt M. Algorithmic regulation and the rule of law // Philosophical Transactions of the Royal Society A. 2018. Vol. 376. Article 20170355. DOI: 10.1098/rsta.2017.0355.
18. Pasquale F. The Black Box Society: The Secret Algorithms That Control Money and Information. Cambridge: Harvard University Press, 2015. 320 p.
19. Сайтбеков А.М., Адалиев Н.К. Переход к сервисной модели полиции в Казахстане // Ғылым-Наука. 2020. № 3 (66). С. 87-93. DOI: 10.47450/2306-451X-2020-66-3-87-93.

АВТОР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ / INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Рахмет Ерлан Даутказыұлы – доцент кафедры Оперативно-розыскной деятельности Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М. Есбұлатова, доктор философии (PhD), г. Алматы, ул. Утепова, 29. E-mail: erlan_rakhmet@mail.ru, тел.: +7-707-313-03-13

Рахмет Ерлан Даутказыұлы – Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есбұлатов атындағы Алматы академиясының Жедел-іздістіру қызметі кафедрасының доценті, философия докторы (PhD), Алматы қ., Утепов к., 29.

E-mail: erlan_rakhmet@mail.ru, тел.: +7-707-313-03-13

Rakhmet Yerlan – Associate Professor of the Department of Operational Investigative Activities at the Makan Yesbulatov Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philosophy (PhD), 29 Uteпов Street, Almaty. E-mail: erlan_rakhmet@mail.ru, tel.: +7-707-313-03-13

УДК 349.6(574)

Тоқтасын М., Беков Қ.Ә.

«Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: mereilym.toktasyn@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СУ ҚҰҚЫҒЫ НОРМАЛАРЫН ІСКЕ АСЫРУ МЕХАНИЗМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы су құқығы нормаларын іске асыру механизмінің мәселелері құқықтық коллизиялар мысалында кешенді түрде қарастырылады. Зерттеу су ресурстарының стратегиялық маңызын ескере отырып, оларды құқықтық реттеудің тиімділігі мен экологиялық қауіпсіздікке ықпалын талдауға бағытталған. Негізгі назар Қазақстан Республикасының Су кодексі мен өзге де салалық нормативтік-құқықтық актілер арасындағы өзара сәйкессіздік пен қайшылықтарға аударылады. Сонымен қатар су және экологиялық құқық нормалары арасындағы сәйкессіздік, су пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттерінің үйлеспеуі, сондай-ақ халықаралық шарттар мен ұлттық заңнама арасындағы қайшылықтар негізгі коллизиялық мәселелер ретінде талданады.

Кілт сөздер: су құқығы, су заңнамасы, құқықтық коллизиялар, құқықтық

қайшылықтар, су ресурстары, құқықты іске асыру механизмі, нормативтік-құқықтық актілер, құқықтық реттеу, экологиялық құқық, су кодексі, құқық қолдану практикасы, құқықтық анықсыздық, халықаралық шарттар, трансшекаралық сулар, мемлекеттік басқару

ПРОБЛЕМЫ МЕХАНИЗМА РЕАЛИЗАЦИИ НОРМ ВОДНОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В данной статье комплексно рассматриваются проблемы реализации норм водного права Республики Казахстан на примере правовых коллизий. Исследование направлено на анализ эффективности правового регулирования и влияния на экологическую безопасность с учетом стратегической важности водных ресурсов. Основное внимание уделяется несоответствиям и противоречиям между Кодексом Республики Казахстан «О воде» и другими отраслевыми нормативно-правовыми актами. Также анализируются основные коллизионные вопросы, такие как несоответствие норм водного и экологического права, несоответствие прав и обязанностей водопользователей, а также противоречия между международными договорами и национальным законодательством.

Ключевые слова: водное право, водное законодательство, правовые коллизии, правовые противоречия, водные ресурсы, механизм реализации права, нормативно-правовые акты, правовое регулирование, экологическое право, Водный кодекс, правоприменительная практика, правовая неопределённость, международные договоры, трансграничные воды, государственное управление

PROBLEMS OF THE MECHANISM FOR IMPLEMENTING WATER LAW NORMS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the issues concerning the implementation of water law norms in the Republic of Kazakhstan, illustrated by legal conflicts. The study aims to examine the effectiveness of legal regulation and its impact on ecological safety, taking into account the strategic importance of water resources. The main focus is on inconsistencies and conflicts between the Water Code of the Republic of Kazakhstan and other sectoral normative legal acts. Key conflict issues are also analyzed, including discrepancies between water and environmental law norms, conflicts in water users' rights and obligations, as well as inconsistencies between international treaties and national legislation.

Key words: water law, water legislation, legal collisions, legal contradictions, water resources, mechanism of legal implementation, нормативтік-құқықтық актілер → regulatory legal acts, legal regulation, environmental law, Water Code, law enforcement practice, legal uncertainty, international treaties, transboundary waters, public administration

Қазақстан Республикасында су ресурстары ұлттық қауіпсіздік пен тұрақты дамудың маңызды элементі болып табылады. Су қорларының шектеулілігі, олардың аумақ бойынша біркелкі таралмауы және трансшекаралық тәуелділік жағдайында су қатынастарын тиімді құқықтық реттеу ерекше маңызға ие. Осы саладағы негізгі құқықтық реттеу Қазақстан Республикасының Су кодексі арқылы жүзеге асырылады [1]. Сонымен қатар, су қатынастары Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі [2], Қазақстан Республикасының Жер кодексі [3] және өзге де нормативтік-құқықтық актілермен кешенді түрде реттеледі.

Алайда қолданыстағы заңнаманың жеткілікті дамуына қарамастан, құқық қолдану тәжірибесінде бірқатар жүйелі мәселелер туындайды. Солардың ішіндегі ең өзектілерінің бірі – құқықтық нормалардың өзара сәйкессіздігі мен қайшылықтарының (коллизиялардың) болуы. Мұндай коллизиялар құқықтық реттеудің тиімділігін төмендетіп, құқықтық айқындықтың бұзылуына алып келеді [4].

Су құқығы өзінің кешенді сипатына байланысты экологиялық, жер және халықаралық құқық нормаларымен тығыз байланыста әрекет етеді. Осыған байланысты әртүрлі құқық

салалары нормаларының қиылысуы құқықтық коллизиялардың пайда болуына негіз болады. Мысалы, су объектілерін қорғау және пайдалану мәселелері бір мезгілде бірнеше заңнамалық актілермен реттеліп, олардың талаптары әртүрлі түсіндірілуі мүмкін.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы трансшекаралық су ресурстарын пайдалану саласында халықаралық міндеттемелерді де орындайды. Бұл тұрғыда Трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану туралы Конвенция нормалары ұлттық заңнамамен қатар қолданылады [4]. Халықаралық шарттардың басымдығы ұлттық құқық нормаларын қолдану ерекшеліктерін айқындап, кей жағдайларда құқықтық қайшылықтардың туындауына әсер етеді.

Осы зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасындағы су құқығы нормаларын іске асыру механизміндегі құқықтық коллизияларды анықтау және оларды шешудің тиімді жолдарын ұсыну.

Зерттеудің міндеттері:

- су құқығындағы коллизия ұғымын теориялық тұрғыдан ашу;
- су және экологиялық заңнама арасындағы қайшылықтарды талдау;
- су пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттеріндегі үйлесімсіздіктерді анықтау;

- халықаралық және ұлттық құқық нормалары арасындағы коллизияларды зерттеу;

- құқықтық қайшылықтарды жоюдың құқықтық тетіктерін ұсыну.

Зерттеу барысында формальды-құқықтық, жүйелік және салыстырмалы-құқықтық әдістер қолданылды. Бұл әдістер құқықтық нормалардың өзара байланысын кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді.

Қазіргі құқық теориясында коллизия ұғымы құқықтық реттеудің маңызды мәселелерінің бірі ретінде қарастырылады. Жалпы алғанда, құқықтық коллизиялар деп бірдей немесе өзара байланысты қоғамдық қатынастарды реттейтін әртүрлі нормативтік-құқықтық актілердің нормалары арасындағы қайшылықтарды айтамыз [5]. Мұндай қайшылықтар құқық қолдану процесінде нормаларды таңдауда қиындықтар туғызып, құқықтық айқындықтың төмендеуіне алып келеді.

Су құқығы саласындағы коллизиялардың ерекшелігі оның кешенді құқықтық табиғатымен тікелей байланысты. Су қатынастары тек бір ғана құқық саласының шеңберінде реттелмейді, керісінше экологиялық, жер, әкімшілік және халықаралық құқық нормаларымен тығыз байланыста жүзеге асырылады. Осыған байланысты су құқығы нормалары әртүрлі құқықтық деңгейдегі актілерде бекітіліп, олардың арасында үйлесімсіздік туындау ықтималдығы жоғары болады.

Қазақстан Республикасында су қатынастарын құқықтық реттеу негізінен Қазақстан Республикасының Су кодексімен жүзеге асырылады [1]. Алайда су ресурстарын пайдалану және қорғау мәселелері тек осы кодексмен шектелмейді. Олар сонымен қатар экологиялық қауіпсіздік талаптарын белгілейтін Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексімен [2], жер қатынастарын реттейтін Қазақстан Республикасының Жер кодексімен [3], сондай-ақ санитарлық, әкімшілік және өзге де нормативтік-құқықтық актілермен толықтырылады. Нәтижесінде бір құқықтық қатынасқа қатысты бірнеше нормативтік актілер қатар қолданылып, олардың нормалары арасында қайшылықтардың туындауына негіз қалыптасады.

Құқықтық коллизиялардың пайда болу себептері әртүрлі сипатқа ие. Біріншіден, заңнаманың көпқабаттылығы мен жүйесіздігі маңызды фактор болып табылады. Әртүрлі кезеңдерде қабылданған нормативтік актілердің мазмұны мен мақсаттары әртүрлі болуы мүмкін, бұл олардың арасында сәйкессіздікке әкеледі. Екіншіден, құқықтық нормалардың нақты және бірізді тұжырымдалмауы коллизиялардың туындауына ықпал етеді. Кейбір жағдайларда заң шығарушы бір ұғымды әртүрлі актілерде әрқалай анықтайды, бұл құқық қолдану барысында түсінбеушіліктерге алып келеді. Үшіншіден, мемлекеттік органдар арасындағы құзыреттердің нақты бөлінбеуі де құқықтық қайшылықтардың пайда болуына себеп болады.

Су құқығындағы коллизияларды бірнеше түрге бөліп қарастыруға болады. Олардың ішінде ең кең тарағаны – иерархиялық коллизиялар. Бұл жағдайда әртүрлі заңдық күші бар нормативтік актілердің нормалары бір-біріне қайшы келеді. Мысалы, заң мен заңға тәуелді актілер арасында сәйкессіздік орын алуы мүмкін. Мұндай жағдайларда, әдетте, жоғары заңдық күші бар актінің нормасы қолданылады.

Екінші түрі – салалық (интерсалалық) коллизиялар. Су құқығының кешенді сипатына байланысты бұл коллизиялар жиі кездеседі. Мысалы, су объектілерін қорғау мәселелері су заңнамасында да, экологиялық заңнамада да қарастырылады. Алайда олардың талаптары мен қолдану тетіктері әртүрлі болуы мүмкін. Бұл жағдай құқық қолдану барысында қай норманың басым екенін анықтауды қиындатады.

Үшінші түрі – уақыттық (темпоралдық) коллизиялар. Бұл жағдайда әртүрлі уақытта қабылданған нормативтік актілердің нормалары арасында қайшылықтар туындайды. Жалпы қағида бойынша кейін қабылданған акт бұрынғы актіні өзгертеді немесе оның күшін жояды. Дегенмен, тәжірибеде бұл қағиданы қолдану әрдайым оңай бола бермейді, әсіресе арнайы және жалпы нормалардың арақатынасы күрделі болған жағдайда.

Сонымен қатар, арнайы және жалпы нормалар арасындағы коллизиялар да су құқығында жиі кездеседі. Бұл жағдайда арнайы норма жалпы нормаға қарағанда басым қолданылады. Алайда кей жағдайларда қандай норманың арнайы, қайсысының жалпы екенін анықтау қиындық тудырады, бұл құқық қолдану практикасына кері әсерін тигізеді.

Су құқығындағы коллизиялардың тағы бір маңызды аспектісі – халықаралық және ұлттық құқық нормаларының арақатынасы. Қазақстан Республикасы халықаралық шарттардың қатысушысы ретінде олардың нормаларын ұлттық заңнамаға енгізуге және сақтауға міндетті. Халықаралық құқық нормаларының басымдығы қағидасы кейбір жағдайларда ұлттық заңнаманың жекелеген нормаларымен қайшылыққа түсуі мүмкін [4]. Әсіресе трансшекаралық су ресурстарын пайдалану мәселелерінде бұл айқын көрінеді.

Құқықтық коллизияларды шешудің теориялық негіздері құқық ғылымында кеңінен зерттелген. Негізгі қағидалардың қатарында *lex superior derogat legi inferiori* (жоғары тұрған норма төмен тұрған норманы жояды), *lex specialis derogat legi generali* (арнайы норма жалпы норманы ығыстырады), *lex posterior derogat legi priori* (кейінгі норма бұрынғы норманы жояды) қағидалары қолданылады. Бұл қағидалар су құқығы саласындағы қайшылықтарды шешуде де маңызды рөл атқарады.

Сонымен бірге, құқықтық коллизияларды тек формальды қағидалар арқылы шешу әрдайым жеткілікті бола бермейді. Су қатынастарының экологиялық және әлеуметтік маңыздылығын ескере отырып, құқық қолдану барысында нормалардың мақсаттық және жүйелік түсіндірмесі де кеңінен қолданылуы тиіс. Бұл құқықтық реттеудің тиімділігін арттыруға және құқықтық анықсыздықты азайтуға мүмкіндік береді.

Осылайша, су құқығындағы коллизия ұғымы құқықтық реттеудің күрделілігін көрсететін маңызды категория болып табылады. Оның мазмұнын, түрлерін және пайда болу себептерін жан-жақты талдау су заңнамасын жетілдірудің және құқықты тиімді іске асырудың негізін қалайды.

Қазақстан Республикасының су заңнамасы күрделі әрі көпдеңгейлі жүйе болып табылады, өйткені су қатынастары су ресурстарын пайдалану мен қорғау, экологиялық сақталу, жер пайдалану, санитарлық талаптар және халықаралық міндеттемелер сияқты әртүрлі құқық салаларының қиылысында реттеледі. Су заңнамасы ресми түрде Қазақстан Республикасының Су кодексі мен басқа да нормативтік құқықтық актілерден тұрады. Қазақстан Республикасының Су кодексі өз міндеттерін жеке құқықтық сала ретінде реттейтін негізгі акт болып табылады және ол “су қорын және ондағы су ресурстарын қорғау және пайдалану, су шаруашылығы құрылыжайларын пайдалану, дамыту және олардың қауіпсіздігі саласындағы қоғамдық қатынастарды” реттейді [5]. Алайда осы құқықтық жүйенің көпаспектілігі құқықтық коллизиялардың пайда болуына алып келеді. Су объектілерін қорғау – су заңнамасының басты бағыттарының бірі. Мысалы, Су кодексі 75-бапта су объектілерін “антропогендік және табиғи факторлардан ластанудан,

қоқыстанудан және сарқылудан қорғауды” міндеттейді [7]. Бір жағынан бұл нормалар су ресурстарын сақтауға бағытталған, алайда экологиялық құқық нормативтері де су объектілерін қорғауды және қоршаған ортаны сақтау қағидаларын көрсетеді. Мысалы, Экологиялық кодексте қоршаған ортаны қорғау кең мағыналы жүйе ретінде анықталады және барлық табиғи компоненттерді, соның ішінде су объектілерін қорғауды көздейді [2].

Дегенмен су заңнамасы мен экологиялық заңнаманың қорғауға жүктейтін талаптары әрқашан мазмұндық тұрғыда сәйкес келмейді. Су кодексі су объектілерін қорғауға басымдық берсе де, нақты рұқсат беру, техникалық стандарттар немесе ластану деңгейінің шектері жөнінде талаптарды жеке нормативтік актілер немесе экологиялық заңдар белгілейді. Бұл өз кезегінде құқық қолдану тәжірибесінде қай норманың басым екенін анықтауды қиындатады және бір субъектінің құқықтары мен міндеттеріне қатысты түсінбеушіліктерге әкеледі.

Сонымен қатар Экологиялық кодекс қоршаған ортаны қорғаудың жалпы принциптерін, атап айтқанда алдын алу пен қоршаған ортаға зиянды әсерді жою қағидаларын жариялайды [14], ал Су кодексінде бұл қағидалар жекелеген водохозяйстволық шаралар деңгейінде ғана белгіленеді. Нәтижесінде екі құқықтық акт арасындағы талаптардың үйлесімсіздігі байқалады, бұл құқықтық реттеу тиімділігінің төмендеуіне әкеледі. Су объектілері мен олардың айналасындағы жер учаскелері арасындағы байланыс құқықтық реттеуде маңызды рөл атқарады, себебі су объектілері жер ресурстарымен тығыз байланыста орналасады. Су кодексінің 11-бабы бойынша су қатынастары объектілеріне су қоры мен су объектілері, сонымен қатар олардың су қорғау аймақтары мен белдеулері жатады [3]. Бұл бап жер қатынастарының да құқықтық режимін ескеруді қажет етеді.

Алайда Жер кодексі мен Су кодексінің нормалары арасында үйлесімсіздік туындауы мүмкін. Мысалы, жер учаскесіне меншік құқығын немесе пайдалануды беруді реттейтін Жер кодексінің талаптары мен Су кодексі бойынша белгіленген су қорғау аймақтарының режимі бір-бірімен сәйкес келмеуі ықтимал. Жерді пайдалану құқығы берілген жер учаскесінде су қорғау талаптары басым болуы мүмкін, бұл жер қатынастары мен су қатынастары арасындағы құқықтық қайшылыққа әкеледі.

Бұл қайшылық су қорғау аймақтары мен белдеулерін белгілеу тәртібі мен жерді пайдалану құқықтарының шектеулері арасындағы нақты айырмашылықтарды шешуді талап етеді. Заңдарда бір-біріне сәйкес келмейтін нормалар болған жағдайда құқық қолданушылар олардың арасындағы басымдық тәртібін анықтау үшін қосымша құқықтық құралдар мен түсіндірулерді қажет етеді.

Су пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері Су кодексінің 18-бабында анықталған [12]. Бұл бапта су пайдаланушыларға әділ және тең қол жеткізу, қажетті ақпаратқа қол жеткізу, қоғамдастық бірлестіктерін құру сияқты құқықтар берілсе, міндеттер ретінде суды ұтымды пайдалану, су объектілеріне зиян келтірмеу және жоспарлар мен рұқсат етілген көлемдерді сақтау міндеті көрсетілген.

Алайда су пайдаланушылардың құқықтық мәртебесі басқа құқық салалары арқылы да реттеледі. Мысалы, экологиялық немесе санитариялық талаптарға байланысты суды пайдалану барысында қосымша шектеулер мен міндеттемелер туындауы мүмкін. Бұл жағдайда бір құқықтық актідегі құқықтар басқа актідегі міндеттемелермен қайшылыққа келуі ықтимал. Нәтижесінде су пайдаланушы өзінің құқықтық мәртебін толық жүзеге асыра алмайды немесе қандай талаптарды басшылыққа алу керектігін нақты білмейді.

Бұл коллизиялар құқықтық айқындықты төмендетеді, өйткені су пайдаланушыларға бір нормамен берілген құқық екінші нормамен шектеледі, ал қай норманың басым екені нақты көрсетілмеген. Су заңнамасын орындауда мемлекеттік органдардың құзыреттері мен функциялары да құқықтық қайшылықтарға себеп болуы мүмкін. Су кодексі тұтастай су қатынастары саласындағы мемлекеттік басқаруды сипаттағанмен (мысалы, 20-бапта мемлекеттік басқару деңгейлері көрсетілген [11]), сол салада экологиялық, санитарлық немесе жер қатынастары бойынша басқа да мемлекеттік органдар өз функцияларын жүзеге асырады.

Салалар арасындағы құзыреттердің нақты бөлуінің болмауы кейбір мәселелер

бойынша шешім қабылдау процесін күрделендіріп, құқық қолдану тәжірибесінің бірізді болмауына алып келеді. Бұл жағдай, мысалы, су объектілерінің режимдерін сақтау, мониторинг жүргізу немесе рұқсат беру тәртібінде әртүрлі мемлекеттік ұйымдардың нормаларды әртүрлі түсіндіруі мен қолдануы арқылы көрінеді.

Сондай-ақ мемлекеттік органдар арасындағы өзара үйлестірудің жоқтығы әкімшілік құқықтық актілер мен нормативтік қаулылардың нормаларын жүзеге асыруда қайшылықтарға жеткізеді.

Су заңнамасының ерекшелігі – ол халықаралық құқықты да ескеруге тиіс. Су кодексінің 2-бабында халықаралық шарттардың ұлттық заңнан басым екені нақты айқындалған [5]. Бұл Қазақстан Республикасының халықаралық қатынастардағы міндеттемелерін орындауға мүмкіндік береді.

Дегенмен, халықаралық міндеттемелердің кейбір талаптары ұлттық заңдардан өзгеше болуы мүмкін. Мысалы, трансшекаралық өзендерді пайдалану жөніндегі келісімдер ұлттық құқықтық талаптарды өзгерту немесе шектеу қажеттігін туындатуы мүмкін. Бұл өз кезегінде құқықтық реттеудің күрделенуіне алып келеді, себебі құқық қолданушы немесе мемлекеттік орган халықаралық талаптарды және ұлттық заңды қатар есепке алуы тиіс.

Құқықтық актілердің ішкі үйлеспеушілігі де коллизияларға себеп болады. Су кодексіндегі кейбір баптар мен олардың түсіндірмелері нақты және бірізді болмауы мүмкін. Мысалы, кейбір нормаларда белгілі бір құқықтық режимдер немесе рұқсат алу тәртібі жазылғанымен, басқа нормаларда сол тәртіпті қолдану жөнінде нақты талаптар көрсетілмеген.

Бұл жағдай құқық қолданушылар мен мемлекеттік органдарға бір мезетте бірнеше құқықтық нормаларды қарастыру қажеттілігін тудыруы ықтимал, ал нормалар арасындағы үйлеспеушілік құқықтың тиімді іске асуына кері әсер етеді.

Соңында, су заңнамасындағы терминология да қайшылық тудыруы мүмкін. Су кодексі мен басқа құқық салалары заң актілерінде кейбір ұғымдардың анықтамасы әртүрлі болуы ықтимал. Мысалы, Су кодексінде су объектісі мен су ресурстарының анықтамасы беріледі [6], ал экологиялық заңнамада қоршаған ортаны қорғау ұғымы кең мағыналы түрде түсіндіріледі [2].

Терминдердегі осындай айырмашылықтар құқықтық түсінбеушілікке және құқық қолдану барысында қателіктерге жол ашады. Бұл да су заңнамасының үйлесімділігін қамтамасыз ету үшін маңызды мәселе ретінде қарастырылуы тиіс.

Су заңнамасындағы құқықтық коллизияларды жою үшін кешенді шараларды қолдану маңызды болып табылады, себебі олар құқықтық айқындықты қамтамасыз етуге және су ресурстарын тиімді басқаруға ықпал етеді. Бірінші қадам ретінде құқық салалары арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз ету қажет. Қазақстан Республикасының су заңнамасы тек су ресурстарын ғана емес, сонымен қатар экологиялық, жер, әкімшілік және халықаралық құқық салаларын да қамтиды. Су және экологиялық құқық талаптарын үйлестіру су объектілерін қорғау мен қоршаған ортаны сақтау арасындағы теңгерімді қамтамасыз етеді. Мысалы, Су кодексінде су объектілерін ластанудан қорғау міндеттері қарастырылса, Экологиялық кодексте қоршаған ортаны қорғау принциптері кең мағынада көрсетілген [1,2]. Сол себепті екі құқық саласын үйлестіріп, олардың нормаларын нақты бекіту құқық субъектілеріне бірдей талаптарды дұрыс орындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар су және жер заңнамасын үйлестіру су қорғау аймақтары мен жер учаскелерін пайдалану құқықтарын нақтылау үшін маңызды болып табылады, себебі кейде Жер кодексінің нормалары мен Су кодексінің талаптары сәйкес келмей, құқықтық түсінбеушіліктерге жол ашады [3]. Халықаралық міндеттемелерді ұлттық құқықпен сәйкестендіру де маңызды, әсіресе трансшекаралық өзендерді пайдалану мәселесінде, өйткені халықаралық келісімдердің кейбір талаптары ұлттық заң нормаларын өзгерту немесе шектеуді қажет етуі мүмкін.

Құқықтық коллизияларды азайту үшін құқықтық түсіндіруді жетілдіру қажет. Бұл бағытта Су кодексінің түсіндірулері мен қолдану нұсқаулықтарын әзірлеу, сот тәжірибесін

жүйелеу және әдістемелік ұсынымдар жасау маңызды болып табылады. Мұндай шаралар мемлекеттік органдар мен су пайдаланушыларға құқықтық нормаларды дұрыс түсінуге мүмкіндік береді, ал құқықтық білім беру мен біліктілікті арттыру құқықтық сауаттылықты жоғарылатып, нормативтік актілерді тиімді қолдануды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды қолдану, яғни электрондық рұқсат беру және мониторинг жүйелерін енгізу құқықтық коллизияларды азайтуда шешуші рөл атқарады. Электрондық жүйе құқықтық нормалардың орындалуын нақты қадағалап, бір субъектінің бірнеше құқықтық талаптарды бір мезгілде орындауын бақылауға мүмкіндік береді, сондай-ақ құқықтық түсінбеушіліктерді алдын ала анықтауға жағдай жасайды.

Соңғы қадам ретінде заңнамалық аудит пен тұрақты мониторинг жүргізу қажет. Барлық нормативтік құқықтық актілерді кешенді түрде талдау, олардың үйлесімділігін қамтамасыз ету, қолданыстағы нормалар мен халықаралық талаптарды сәйкестендіру, сот тәжірибесі мен мемлекеттік органдар шешімдерін жүйелі қарастыру арқылы заңнаманы жетілдіруге болады. Мұндай шаралар құқықтық үйлесімділікті арттырып, құқық субъектілерінің құқықтық айқындыққа ие болуына және су ресурстарын басқару сапасының жоғары болуына мүмкіндік береді. Осылайша, кешенді және біртұтас тәсіл қолдану арқылы Қазақстан Республикасында су заңнамасындағы коллизияларды тиімді шешуге, құқықтық түсінбеушіліктерді азайтуға және су ресурстарын тұрақты әрі үйлесімді басқаруға қол жеткізуге болады.

Қазақстан Республикасында су ресурстары стратегиялық маңызға ие және олардың тиімді пайдаланылуы экологиялық қауіпсіздік пен тұрақты дамудың негізін құрайды. Су қатынастарын реттейтін негізгі нормативтік акт – Қазақстан Республикасының Су кодексі (2003 ж.) болып табылады, бірақ тәжірибе көрсеткендей, құқықтық реттеудің бұл жүйесі толық үйлесімді емес. Су заңнамасындағы коллизиялар, яғни әртүрлі нормативтік құқықтық актілер арасындағы қайшылықтар, құқық субъектілерінің әрекеттеріне құқықтық анықсыздық енгізіп, құқықты іске асыру тиімділігін төмендетеді.

Су заңнамасындағы негізгі қайшылықтардың бірі – су және экологиялық құқық нормаларының үйлеспеушілігі. Су кодексінің 75-бабында су объектілерін ластанудан, сарқылудан және қоқыстанудан қорғау міндеттері көрсетілсе, Экологиялық кодексте қоршаған ортаны қорғау принциптері кең мағынада қарастырылған [1,2]. Бұл екі құқық саласының талаптары кейде сәйкес келмей, құқық қолдану процесінде түсінбеушіліктер тудырады. Сонымен қатар су және жер заңнамасы арасындағы үйлесімсіздік де құқықтық айқындықты төмендетеді. Жер кодексінің 37-бабы мен Су кодексінің 22-бабы кейде бір субъектінің құқықтық мәртебесін шектеп, су қорғау аймақтарын пайдалану режимін нақтылау қажеттігін туғызады [3]. Халықаралық құқық пен ұлттық заң арасындағы қайшылықтар да өзекті мәселе болып табылады, әсіресе трансшекаралық өзендерді пайдалану жағдайында. Халықаралық шарттардың басымдығы кейде ұлттық құқық нормаларын қолдануды шектейді немесе өзгерту қажет етеді, бұл құқықтық реттеудің күрделенуіне әкеледі.

Құқықтық коллизиялар тек құқық қолдану процесін қиындатумен шектелмей, мемлекеттік органдар үшін шешім қабылдауды да күрделендіреді. Су пайдаланушылар өз әрекеттерінің құқықтық салдарын нақты білмегендіктен, кейде нормаларды толық орындамайды немесе бір мезгілде бірнеше талапқа бағынуға мәжбүр болады. Нәтижесінде құқықтық айқындық төмендеп, су ресурстарын басқару сапасы нашарлайды.

Осы қиындықтарды шешу үшін кешенді және біртұтас тәсіл қажет. Біріншіден, барлық нормативтік құқықтық актілерді жүйелі талдап, олардың арасындағы қайшылықтарды жою қажет. Бұл шаралар бірдей немесе ұқсас нормаларды сәйкестендіру, қайшылықты нормаларды нақтылау және нормалардың иерархиялық реттелуін айқындауды қамтиды. Екіншіден, Су кодексінің жалпы сипаттағы нормаларын нақтылайтын қосымша нормативтік актілер қабылдау қажет. Бұл рұқсат беру тәртібін, су объектілерін қорғау стандарттарын және экологиялық рұқсат беру талаптарын үйлестіруді қамтиды. Үшіншіден, құқық салалары арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз ету маңызды. Су заңнамасы

экологиялық, жер, әкімшілік және халықаралық құқық нормаларымен үйлесімді болуы тиіс, өйткені бұл құқықтық түсінбеушіліктерді азайтып, құқық субъектілерінің іс-әрекеттерін нақты әрі үйлесімді етеді. Төртіншіден, құқықтық түсіндіруді жетілдіру арқылы коллизияларды алдын ала болжауға болады. Су кодексінің түсіндірулері мен қолдану нұсқаулықтарын әзірлеу, сот тәжірибесін жүйелеу және әдістемелік ұсынымдар шығару құқық субъектілеріне нақты бағыт береді. Сонымен қатар құқықтық білім беру арқылы мемлекеттік органдар мен су пайдаланушылардың құқықтық сауаттылығы артып, нормаларды дұрыс қолдану қамтамасыз етіледі.

Бесіншіден, электрондық рұқсат беру және мониторинг жүйелерін енгізу құқықтық бақылауды күшейтеді. Электрондық жүйе құқықтық нормалардың орындалуын нақты қадағалап, бір субъектінің бірнеше құқықтық талаптарды орындауын бақылайды және құқықтық түсінбеушіліктерді алдын ала анықтауға мүмкіндік береді. Соңында, заңнамалық аудит және тұрақты мониторинг жүргізу қажет. Барлық нормативтік актілерді талдау, олардың үйлесімділігін қамтамасыз ету және сот практикасы мен мемлекеттік органдар шешімдерін қарастыру арқылы құқықтық реттеу жүйесін жетілдіруге болады.

Осылайша, Қазақстан Республикасындағы су заңнамасындағы коллизияларды жою үшін кешенді тәсіл қолдану – құқықтық үйлесімділікті арттырудың, құқықты іске асыру тиімділігін жоғарылатудың және су ресурстарын тұрақты басқарудың негізі болып табылады. Заңнаманы үйлестіру, қосымша нормативтік актілерді жетілдіру, құқық салаларының өзара байланысын қамтамасыз ету, құқықтық түсіндіруді дамыту, электрондық бақылау және заңнамалық аудит жүргізу – бұл мәселелерді шешудің тиімді құралдары болып табылады. Бұл шаралар құқықтық айқындықты арттырып, құқық субъектілерінің құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді және су ресурстарын басқарудағы мемлекеттік саясатты үйлесімді етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Су кодексі: Заң ҚР №178-VIII, 09.04.2025 ж. (өзгерістер мен толықтырулармен – 01.01.2026 ж.) // «Әділет» Ақпараттық Қазақстан Республикасының нормативтік актілер банкі. – Астана, 2025. / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2500000178>
2. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі: Заң ҚР № 212-VI, 02.01.2021 ж. // «Әділет» Ақпараттық Қазақстан Республикасының нормативтік актілер банкі. – Астана, 2021/ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400>
3. Қазақстан Республикасының Жер кодексі: Заң ҚР № 442-II, 20.06.2003 ж. // «Әділет» Ақпараттық Қазақстан Республикасының нормативтік актілер банкі. – Астана, 2003. / https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000442_
4. Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. – UN, Helsinki, 17.03.1992./ https://treaties.un.org/doc/treaties/1992/03/19920317%2005-46%20am/ch_xxvii_05p.pdf
5. Сапарғалиев Ғ.С. Қазақстан Республикасының құқық негіздері – Алматы: Жазушы, 2019. – 320 б.
6. Баймаханов М.Т. Экологиялық құқық: оқу құралы – Алматы: Арыс, 2020. – 280 б.

УДК 343.9-053.6(574)

Төленұлы Д.

Қонаев университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: tolenduman@gmail.com**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР ҚЫЛМЫСЫНЫҢ
КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық істердің криминологиялық аспектілері қарастырылады. Жасөспірімдер қылмыстылығының қазіргі жағдайы, оның негізгі себептері мен әлеуметтік-психологиялық факторлары талданады. Сонымен қатар кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алу тетіктері, мемлекеттік саясаттың рөлі және құқық қорғау органдарының қызметі зерттеледі. Мақалада отбасылық тәрбиенің әлсіреуі, әлеуметтік теңсіздік, интернеттің теріс ықпалы мен жастар ортасындағы девиантты мінез-құлық мәселелері қарастырылған. Автор кәмелетке толмағандар қылмысының алдын алудың құқықтық және әлеуметтік шараларын ұсынады. Мақалада Қазақстан Республикасындағы кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық істердің криминологиялық аспектілері қарастырылған. Автор жасөспірімдер қылмыстылығының қазіргі жағдайын, оның негізгі себептері мен әлеуметтік-психологиялық факторларын талдаған. Сонымен қатар құқық бұзушылықтардың алдын алу тетіктері, мемлекеттік саясаттың рөлі және құқық қорғау органдарының қызметі зерттелген. Мақалада отбасы тәрбиесінің маңызы, интернеттің теріс ықпалы және девиантты мінез-құлық мәселелері ашылып, оларды шешудің тиімді құқықтық және әлеуметтік жолдары ұсынылған.

Кілт сөздер: кәмелетке толмағандар, қылмыстылық, криминология, құқық бұзушылық, алдын алу, жасөспірімдер, әлеуметтік факторлар, девиантты мінез-құлық.

**КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕСТУПНОСТИ
НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В КАЗАХСТАНЕ**

Аннотация. В данной статье рассматриваются криминологические аспекты уголовных дел, связанных с несовершеннолетними в Республике Казахстан. Анализируются современное состояние подростковой преступности, ее основные причины и социально-психологические факторы. Также исследуются механизмы профилактики правонарушений среди несовершеннолетних, роль государственной политики и деятельность правоохранительных органов. Особое внимание уделено проблемам ослабления семейного воспитания, социального неравенства, негативного влияния интернета и девиантного поведения молодежи. Автор предлагает правовые и социальные меры предупреждения преступности несовершеннолетних. В статье рассматриваются криминологические аспекты уголовных дел, связанных с несовершеннолетними в Республике Казахстан. Автор анализирует современное состояние подростковой преступности, ее основные причины и социально-психологические факторы. Также исследуются механизмы профилактики правонарушений, роль государственной политики и деятельность правоохранительных органов. Особое внимание уделено семейному воспитанию, негативному влиянию интернета и девиантному поведению молодежи. Предложены эффективные правовые и социальные меры предупреждения преступности несовершеннолетних.

Ключевые слова: несовершеннолетние, преступность, криминология, правонарушение, профилактика, подростки, социальные факторы, девиантное поведение.

CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF JUVENILE DELINQUENCY IN KAZAKHSTAN

Abstract. This article examines the criminological aspects of criminal cases involving juveniles in the Republic of Kazakhstan. The current state of juvenile delinquency, its main causes, and socio-psychological factors are analyzed. The mechanisms for preventing juvenile offenses, the role of state policy, and the activities of law enforcement agencies are also studied. Particular attention is paid to the weakening of family upbringing, social inequality, the negative impact of the Internet, and deviant behavior among youth. The author proposes legal and social measures to prevent juvenile crime. The article examines the criminological aspects of criminal cases involving juveniles in the Republic of Kazakhstan. The author analyzes the current state of juvenile delinquency, its main causes, and socio-psychological factors. The study also explores crime prevention mechanisms, the role of state policy, and the activities of law enforcement agencies. Special attention is paid to family upbringing, the negative impact of the Internet, and deviant behavior among young people. Effective legal and social measures for preventing juvenile crime are proposed.

Key words: juveniles, crime, criminology, delinquency, prevention, adolescents, social factors, deviant behavior.

КІРІСПЕ

Кәмелетке толмағандар қылмыстылығы қазіргі қоғамдағы маңызды әлеуметтік-құқықтық мәселелердің бірі болып табылады. Жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтардың өсуі мемлекеттің құқықтық жүйесіне, қоғамдық қауіпсіздікке және әлеуметтік тұрақтылыққа тікелей әсер етеді. Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау және олардың қылмысқа тартылуының алдын алу мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып саналады [1].

Криминология ғылымы кәмелетке толмағандар қылмысының пайда болу себептерін, оның динамикасын және алдын алу шараларын зерттейді. Жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктері, әлеуметтік ортасы және тәрбиелік жағдайы олардың мінез-құлқына елеулі ықпал етеді. Сондықтан бұл мәселені тек құқықтық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және психологиялық аспектілер арқылы да қарастыру қажет.

Қазақстанда соңғы жылдары кәмелетке толмағандар арасында ұрлық, бұзақылық, тонау, киберқылмыс және зорлық-зомбылық сипатындағы құқық бұзушылықтар жиі кездесуде [2]. Бұл жағдай қоғамда алаңдаушылық тудырып, алдын алу шараларын күшейтуді талап етеді.

Кәмелетке толмағандар қылмыстылығының түсінігі және ерекшеліктері.

Кәмелетке толмағандар қылмыстылығы – он төрт пен он сегіз жас аралығындағы тұлғалардың жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтарының жиынтығы. Бұл қылмыстардың өзіндік ерекшеліктері бар. Біріншіден, жасөспірімдердің психикасы толық қалыптаспағандықтан, олар эмоцияға тез беріледі және өз әрекеттерінің салдарын толық бағалай алмайды. Екіншіден, олар қоршаған ортаның ықпалына тез түседі [3].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес, кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы белгілі бір жасқа толғаннан кейін туындайды. Кейбір ауыр қылмыстар үшін жауаптылық 14 жастан басталады [4]. Бұл норма қоғамға қауіпті әрекеттердің алдын алу мақсатында енгізілген.

Криминологиялық зерттеулер көрсеткендей, жасөспірімдер көбінесе топтасып қылмыс жасауға бейім келеді. Олар өз қатарластарының ықпалына түсіп, құқыққа қайшы әрекеттерді қалыпты жағдай ретінде қабылдай бастайды [5]. Сонымен қатар қазіргі уақытта интернет пен әлеуметтік желілер арқылы таралатын агрессивті контент те жасөспірімдердің мінез-құлқына кері әсерін тигізуде.

Қазақстандағы кәмелетке толмағандар қылмыстылығының тенденциялары.

Соңғы жылдары Қазақстанда жасөспірімдер қылмысының құрылымы өзгеріске

ұшырады. Бұрын көбінесе мүлiктiк қылмыстар басым болса, қазiргi кезде киберқылмыс, алаяқтық және интернет арқылы жасалатын құқық бұзушылықтар артып келедi [6].

Статистикалық мәліметтерге сәйкес, кәмелетке толмағандар арасында ұялы телефон ұрлығы, интернет-алаяқтық, бұзақылық және денсаулыққа қасақана зиян келтіру фактілері жиі кездеседі. Сонымен қатар мектеп оқушылары арасында буллинг пен кибербуллинг мәселесі өзекті сипат алып отыр [7].

Қылмыстылықтың өсуіне урбанизация процесі де әсер етеді. Үлкен қалаларда жастардың бос уақытын тиімді ұйымдастырудың жеткіліксіздігі, әлеуметтік бақылаудың әлсіреуі және жұмыссыздық факторлары құқық бұзушылықтың өсуіне ықпал етеді. Әсіресе толық емес отбасылардан шыққан балалардың қылмысқа бейімділігі жоғары екендігі ғылыми зерттеулерде көрсетілген [8].

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстылықтың тағы бір ерекшелігі – қайталама құқық бұзушылықтардың болуы. Кейбір жасөспірімдер жазалау шараларынан кейін де қайта қылмыс жасауға барады. Бұл олардың әлеуметтік бейімделу жүйесінің әлсіздігін көрсетеді.

Кәмелетке толмағандар қылмысының негізгі себептері.

Жасөспірімдер қылмысының себептері көпқырлы сипатқа ие. Оларды әлеуметтік, экономикалық, психологиялық және тәрбиелік факторларға бөлуге болады.

Бірінші маңызды фактор – отбасы тәрбиесінің әлсіреуі. Отбасындағы жанжалдар, ата-ананың балаға жеткілікті көңіл бөлмеуі, тұрмыстық зорлық-зомбылық пен ішімдікке салыну жағдайлары жасөспірімнің девиантты мінез-құлқының қалыптасуына әкеледі [9].

Екінші фактор – әлеуметтік теңсіздік. Кейбір жастар материалдық қиындықтарға байланысты қылмыс жасауға барады. Жұмыссыздық, кедейлік және әлеуметтік қолдаудың жеткіліксіздігі құқық бұзушылық деңгейін арттырады [10].

Үшінші фактор – қоршаған ортаның ықпалы. Жасөспірімдер көбіне өз достарының немесе қылмыстық топтардың әсеріне түседі. Қоғамдағы теріс үлгілер мен агрессивті мінез-құлықты насихаттайтын ақпараттар олардың құқықтық санасына теріс әсер етеді.

Төртінші фактор – интернет пен әлеуметтік желілердің бақылаусыз қолданылуы. Қазіргі уақытта көптеген жасөспірімдер зорлық-зомбылықты, агрессияны немесе заңсыз әрекеттерді насихаттайтын контентке қол жеткізе алады. Бұл олардың психологиялық дамуына қауіп төндіреді [11].

Сонымен қатар психологиялық тұрақсыздық, эмоциялық күйзеліс және білім беру жүйесіндегі кейбір кемшіліктер де жасөспірімдер қылмысының өсуіне ықпал етеді.

Кәмелетке толмағандар қылмысының алдын алу шаралары.

Кәмелетке толмағандар қылмысының алдын алу кешенді сипатта жүзеге асырылуы тиіс. Бұл бағытта мемлекет, отбасы, мектеп және құқық қорғау органдары бірлесіп жұмыс істеуі қажет.

Алдын алудың негізгі бағыты – құқықтық тәрбие беру. Мектептерде құқық негіздері пәндерін күшейту, жасөспірімдердің құқықтық мәдениетін қалыптастыру маңызды [12]. Оқушыларға олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіру құқық бұзушылықтың алдын алуға көмектеседі.

Екінші маңызды шара – отбасы институтын нығайту. Ата-аналардың жауапкершілігін арттыру, психологиялық қолдау көрсету және әлеуметтік жағдайы төмен отбасыларға көмек беру қажет.

Үшінші бағыт – жастардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру. Спорт секциялары, мәдени үйірмелер және жастар орталықтарының қызметін кеңейту жасөспірімдердің қылмыстық ортаға түсу ықтималдығын азайтады.

Құқық қорғау органдары да профилактикалық жұмыстарды күшейтуі тиіс. Ювеналды полиция қызметкерлері мектептермен және ата-аналармен тығыз байланыста жұмыс жүргізуі қажет [13]. Сонымен қатар интернет кеңістігіндегі қауіпті контентті бақылау мәселесіне ерекше назар аудару керек.

Кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық саясаттың ізгілендіру қағидаты да

маңызды рөл атқарады. Жасөспірімдерді жазалаудан бұрын оларды қайта тәрбиелеуге және қоғамға бейімдеуге бағытталған шараларды қолдану тиімді нәтиже береді.

Қорытынды

Қорыта келе, Қазақстан Республикасындағы кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық істердің криминологиялық аспектілері қоғам үшін өзекті мәселе болып табылады. Жасөспірімдер қылмысының пайда болуына әлеуметтік теңсіздік, отбасы тәрбиесінің әлсіреуі, интернеттің теріс ықпалы және қоршаған ортаның әсері себеп болады.

Қазіргі уақытта жасөспірімдер қылмысының сипаты өзгеріп, киберқылмыс пен агрессиялық мінез-құлық түрлері көбейіп отыр. Бұл жағдай алдын алу шараларын жаңартуды және құқықтық тәрбиені күшейтуді талап етеді.

Кәмелетке толмағандар қылмысының алдын алу үшін отбасы, білім беру ұйымдары, құқық қорғау органдары және мемлекет бірлескен түрде әрекет етуі қажет. Жастардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру, олардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру және әлеуметтік қолдау көрсету арқылы құқық бұзушылық деңгейін төмендетуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Юрист, 2024.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – Алматы: Норма-К, 2024.
3. Есімов Ғ.С. Криминология. – Алматы: Жеті жарғы, 2022.
4. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының құқық негіздері. – Алматы, 2021.
5. Джансараева Р.Е. Жасөспірімдер қылмыстылығының криминологиялық мәселелері. – Алматы, 2020.
6. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық статистика деректері, 2024.
7. Бекмағамбетов А.Б. Кәмелетке толмағандардың құқықтық жауаптылығы. – Астана, 2021.
8. Ибраева А.С. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. – Алматы, 2022.
9. Кудрявцев В.Н. Криминология. – Москва: Норма, 2020.
10. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлім. – Алматы: Жеті жарғы, 2023.
11. UNICEF Kazakhstan. Балалардың интернет қауіпсіздігі бойынша зерттеу материалдары, 2023.
12. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, 2024.
13. Қазақстан Республикасының «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы туралы» Заңы, 2023.

УДК 343.1

Чукумов Г.Б.¹, Алдияров Е.Т.²¹Қазақстан Республикасы ІІМ М.Есболатов атындағы Алматы академиясы²Қазақстан Республикасы ІІМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты**КИБЕРҚЫЛМЫСТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ОЛАРҒА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ**

Аңдатпа. Мақалада қазіргі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында киберқылмыстардың алдын алу және оларға қарсы іс-қимылдың өзекті мәселелері қарастырылады. Киберқылмыстылықтың заманауи нысандары, оның таралуына ықпал ететін негізгі факторлар және қоғамға, мемлекетке, жеке тұлғаларға келтіретін қауіптері талданады. Киберқылмыстардың трансұлттық сипат алуына байланысты оларды анықтау, алдын алу және жолын кесуде халықаралық ынтымақтастықтың маңыздылығына ерекше назар аударылады. Мақалада шетел мемлекеттерінің киберқылмыстарға қарсы іс-қимыл тәжірибесі, құқық қорғау органдарының өзара ақпарат алмасуы, цифрлық дәлелдемелерді жинау және пайдалану, сондай-ақ киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету тетіктері қарастырылады. Сонымен қатар киберқылмыстардың алдын алуда құқықтық, ұйымдастырушылық және ақпараттық-технологиялық шараларды кешенді түрде қолдану қажеттілігі негізделеді. Зерттеу нәтижелері киберқылмысқа қарсы тиімді жүйе қалыптастыру үшін халықаралық тәжірибені ұлттық құқық қорғау практикасына бейімдеудің маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: киберқылмыс, киберқылмыстылық, киберқауіпсіздік, ақпараттық технологиялар, интернет, цифрлық орта, қылмыстың алдын алу, құқық қорғау органдары, халықаралық ынтымақтастық, цифрлық дәлелдемелер, киберқауіп, ақпараттық қауіпсіздік.

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ И
ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ЕЙ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ**

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные проблемы предупреждения киберпреступности и противодействия киберпреступлениям в условиях стремительного развития информационно-коммуникационных технологий. Анализируются современные формы киберпреступности, основные факторы, способствующие ее распространению, а также угрозы, которые она представляет для государства, общества и отдельных граждан. Особое внимание уделяется вопросам международного сотрудничества в сфере выявления, предупреждения и пресечения киберпреступлений, обусловленного их транснациональным характером. Рассматривается опыт зарубежных государств в противодействии киберпреступности, включая механизмы межведомственного и международного обмена информацией, особенности сбора и использования цифровых доказательств, а также организационные и технологические меры обеспечения кибербезопасности. Обосновывается необходимость комплексного применения правовых, организационных и информационно-технологических инструментов предупреждения киберпреступности. Сделан вывод о важности адаптации передового международного опыта к национальным условиям для повышения эффективности деятельности правоохранительных органов в сфере противодействия киберпреступности.

Ключевые слова: киберпреступность, киберпреступление, кибербезопасность, информационные технологии, Интернет, цифровая среда, предупреждение преступности, правоохранительные органы, международное сотрудничество, цифровые доказательства, киберугроза, информационная безопасность.

CURRENT ISSUES IN CYBERCRIME PREVENTION AND COUNTERACTION: INTERNATIONAL EXPERIENCE

Abstract. The article examines current issues of cybercrime prevention and counteraction in the context of the rapid development of information and communication technologies. It analyzes modern forms of cybercrime, the key factors contributing to its spread, and the threats posed to the state, society, and individuals. Particular attention is paid to international cooperation in the identification, prevention, and suppression of cybercrime due to its increasingly transnational nature. The article considers the experience of foreign countries in combating cybercrime, including mechanisms for interagency and international information exchange, the collection and use of digital evidence, and organizational and technological measures aimed at ensuring cybersecurity. The necessity of applying a comprehensive combination of legal, organizational, and information-technological measures to prevent cybercrime is substantiated. The study emphasizes the importance of adapting international best practices to national conditions in order to improve the effectiveness of law enforcement agencies in combating cybercrime.

Key words: cybercrime, cybercrime prevention, cybersecurity, information technology, Internet, digital environment, crime prevention, law enforcement agencies, international cooperation, digital evidence, cyber threats, information security.

Қазіргі уақытта ақпараттық технологиялардың мемлекеттік басқару жүйесіне, экономикаға, әлеуметтік салаға және жеке сектор қызметіне қарқынды түрде енуі ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қойылатын талаптарды айтарлықтай күшейтіп отыр. Ақпараттық ресурстарға рұқсатсыз ену, олардағы мәліметтерді заңсыз өзгерту, бұрмалау немесе жою мүмкіндігі тек мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігіне ғана емес, жеке тұлғаның конституциялық құқықтары мен заңды мүдделеріне де елеулі қауіп төндіреді. Осыған байланысты жоғары технологияларды пайдалану арқылы жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы тиімді құқықтық тетіктерді қалыптастырудың маңызды алғышарттарының бірі халықаралық құқық нормаларын кешенді түрде зерделеу және оларды ұлттық құқықтық жүйелермен үйлестіру болып табылады.

Бүгінгі таңда зиянды бағдарламаларды әзірлеу және тарату, көмелетке толмағандардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін интернет-контент пен онлайн ойындарды пайдалану, банктік жүйелерге заңсыз араласу, төлем карталары арқылы алаяқтық әрекеттер жасау, сондай-ақ интернет-технологияларды терроризм мақсатында пайдалану сияқты қоғамдық қауіпті әрекеттер кеңінен таралуда. Осындай құқыққа қайшы әрекеттердің әртүрлі нысандары жалпы түрде «киберқылмыс» ұғымымен біріктіріледі.

Ғылыми әдебиетте киберқылмыстарды шартты түрде екі негізгі санатқа жіктеу кеңінен қолданылады. Бірінші санатқа компьютерлік жүйелерді, компьютерлік желілерді немесе басқа да ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тікелей нысана ретінде пайдаланатын қылмыстық әрекеттер жатады. Екінші топқа бастапқыда дәстүрлі сипатта болғанымен, оларды жасау барысында интернеттің және цифрлық технологиялардың мүмкіндіктері пайдаланылатын қылмыстар кіреді. Аталған екі санаттың арасындағы негізгі айырмашылық ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қылмыстық әрекеттегі функционалдық рөлімен байланысты. Егер цифрлық технология қылмыстың негізгі объектісіне немесе оны жүзеге асырудың басты құралына айналса, мұндай әрекет ақпараттың құпиялылығына, тұтастығына немесе қолжетімділігіне тікелей нұқсан келтіруі мүмкін.

Киберқылмысқа қарсы халықаралық іс-қимылдың тұжырымдамалық және құқықтық негіздерін қалыптастыруда қазіргі кезеңде Біріккен Ұлттар Ұйымының ерекше орны бар. Киберкеңістіктегі қылмыстық әрекеттердің трансшекаралық сипаты, олардың мемлекеттер мен азаматтарға келтіретін залалының ауқымы халықаралық қоғамдастық тарапынан келісілген әрі жедел шаралар қабылдауды қажет етеді. Сондықтан әлем мемлекеттерінің басым бөлігін біріктіретін әмбебап халықаралық ұйым ретінде БҰҰ шеңберінде

киберқылмысқа қарсы күрестің ортақ қағидаттарын қалыптастыру, халықаралық-құқықтық нормаларды әзірлеу және оларды мемлекеттердің құқық қолдану тәжірибесіне енгізу мәселелері ерекше маңызға ие.

Осы бағытта киберқылмысқа қарсы іс-қимылдың негізгі қағидаттарын бекіткен халықаралық құжаттар мен тиісті резолюциялардың қабылдануы жаһандық киберқауіпсіздіктің құқықтық негіздерін қалыптастырудағы алғашқы маңызды қадамдардың бірі болды [1].

Киберқылмыспен күрес мәселелері халықаралық деңгейде тек БҰҰ шеңберінде ғана емес, мемлекеттердің өңірлік және көпжақты ынтымақтастығы аясында да қарастырылды. Атап айтқанда, 1997 жылы Вашингтон қаласында өткен «Үлкен сегіздік» мемлекеттерінің әділет және ішкі істер министрлерінің кездесуінде жоғары технологиялар саласындағы қылмыстарға қарсы күрестің он негізгі қағидаты қабылданды. Аталған құжаттың басты идеяларының бірі ақпараттық технологияларды қылмыстық мақсатта пайдаланатын тұлғалар үшін құқықтық бақылаудан тыс немесе қауіпсіз әрекет ету ортасының қалыптасуына жол бермеу қажеттілігі болды.

Сонымен қатар, қабылданған қағидаттар құқықтық жүйелердің ақпараттық деректер мен компьютерлік жүйелердің құпиялылығын, тұтастығын және қолжетімділігін қорғауды қамтамасыз етуге бағытталуы қажеттігін айқындады. Ақпараттық ресурстарды қылмыстық қол сұғушылықтардан қорғаумен қатар, ауыр сипаттағы құқық бұзушылықтарды жасаған тұлғаларға қатысты тиімді және барабар жауапкершілік шараларын белгілеу қажеттігі де атап өтілді.

Жоғары технологиялық қылмыстарға қарсы халықаралық ынтымақтастықты одан әрі жетілдіру жөніндегі жұмыстар кейінгі халықаралық кездесулерде де жалғасын тапты. Соның ішінде 2000 жылғы 22 шілдеде Жапонияның Окинава қаласында өткен жоғары деңгейдегі кездесу барысында ақпараттық технологияларды қылмыстық мақсатта пайдалануға қарсы бірлескен халықаралық шараларды дамыту мәселелеріне назар аударылды [2].

Осылайша, киберқылмысқа қарсы күрестің қазіргі жүйесі ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты тұрақты түрде жетілдіруді қажет ететін халықаралық және ұлттық құқықтық тетіктердің жиынтығын білдіреді. Киберқылмыстың трансшекаралық сипаты мемлекеттердің құқық қорғау органдары арасындағы жедел ақпарат алмасуды, электрондық дәлелдемелерді жинау мен сақтаудың бірыңғай тәсілдерін қалыптастыруды және қылмыстық қудалау саласындағы халықаралық ынтымақтастықты одан әрі күшейтуді талап етеді.

2013 жылғы 18 қаңтарда Гаага қаласында Еуропалық киберқылмысқа қарсы орталықтың ресми ашылуы жүзеге асырылды. Аталған орталықтың қызметі киберқылмысқа байланысты ақпаратты жинау, жүйелеу және талдау, интернет кеңістігіндегі қауіптерге сараптамалық баға беру, қылмыстардың алдын алу мен оларды тергеудің неғұрлым нәтижелі тәсілдерін қалыптастыру, мамандарды даярлау, құқық қорғау және сот органдарына қажетті әдістемелік қолдау көрсету, сондай-ақ киберкеңістіктегі қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған халықаралық өзара іс-қимылды үйлестіру сияқты бағыттарды қамтиды [3, б. 372].

Киберқылмысқа қарсы күресті халықаралық деңгейде құқықтық реттеудің әмбебап жүйесін қалыптастыруға тән негізгі ерекшеліктерді бірнеше бағыт бойынша сипаттауға болады:

1. Киберқылмыстылыққа қарсы халықаралық деңгейдегі негізгі іс-шаралар Біріккен Ұлттар Ұйымының және оның мамандандырылған құрылымдарының шеңберінде жүзеге асырылады;

2. Қазіргі кезеңде киберқылмыс саласындағы халықаралық-құқықтық реттеудің толыққанды жүйесін қалыптастыруға негіз болатын құжаттар негізінен бағдарламалық және стратегиялық сипатта болып отыр;

3. Халықаралық ынтымақтастықтың негізгі басымдықтары ұйымдастырушылық және құқықтық тетіктерді жетілдірумен қатар мемлекеттер арасындағы өзара іс-қимылдың тиімділігін арттыруға бағытталуы қажет;

4. Киберқылмыс іздерін анықтау, бекіту және зерттеу мақсатында мемлекетаралық деңгейде әрекет ететін бірлескен жедел-құқықтық құрылымдарды құру қажеттілігі туындайды;

5. Киберқылмысқа қарсы іс-қимыл субъектілері болып табылатын әртүрлі мемлекеттердің құзыретті органдары арасындағы тұрақты әрі тиімді ақпараттық және практикалық өзара байланыстарды күшейту қажет.

Осыған байланысты киберқылмысқа қарсы күрес саласында мемлекеттердің барынша кең қатысуын қамтамасыз ететін әмбебап халықаралық конвенцияларды әзірлеу және қабылдау мәселесі ерекше маңызға ие. Киберқылмыстылықтың трансшекаралық және жаһандық сипатқа ие болуы мұндай халықаралық құжаттардың қажеттілігін арттыра түседі. Кибершабуылдардың салдары жеке компаниялар мен ұйымдардың қалыпты қызметіне ғана емес, мемлекеттік басқару жүйесінің тұрақтылығына да елеулі нұқсан келтіруі мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі уақытта киберқауіптерден толық қорғалған мемлекет жоқ деп тұжырымдауға болады.

Киберқауіптердің қайнар көздері де бір ғана хакерлік топтармен шектелмейді. Мұндай қатерлерді жекелеген мемлекеттер, ұйымдасқан қылмыстық құрылымдар және террористік ұйымдар да тудыруы ықтимал. Сондықтан киберқылмысқа қарсы іс-қимылдың тиімді стратегиясын қалыптастыру кезінде осы құқыққа қайшы әрекеттердің жасырын түрде жүзеге асырылатынын және көбіне бірнеше мемлекеттің аумағын қамтитын трансшекаралық сипатқа ие болатынын ескеру қажет.

АҚШ-та бұл көрсеткіш 80%-ды, Германияда – 75%-ды, Ұлыбританияда – 85%-ды, ал Ресейде 90%-дан жоғары деңгейге жетеді [4]. Мұндай көрсеткіштер киберқылмыстардың латенттілік деңгейінің жоғары екенін және құқық қорғау органдары үшін оларды дер кезінде анықтау мен дәлелдеудің күрделі міндет болып отырғанын көрсетеді.

Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы ұсынған мәліметтерге сәйкес, 2023 жылы аталған санаттағы 85 құқық бұзушылық фактісі тіркелген. 2024 жылдың алғашқы алты айында олардың саны 43 жағдайды құрады. Тіркелген қылмыстық істердің басым бөлігі Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 205-бабында көзделген әрекеттер бойынша қозғалған. Одан кейінгі орында Қылмыстық кодекстің 206-бабына сәйкес тіркелген құқық бұзушылықтар тұр: 2023 жылы мұндай 15 іс анықталса, 2024 жылдың бірінші жартысында олардың саны 14-ке жеткен.

Ресейлік авторлар Д.В. Приходько мен А.А. Белкова Cybersecurity Ventures агенттігінің статистикалық мәліметтеріне сүйене отырып, қазіргі уақытта киберқылмыстың аса жылдам таралып отырған бағыттарының бірі ретінде ransomware, яғни бопсалаушы бағдарламалық қамтамасыз етуді қолдану арқылы жасалатын шабуылдарды атап көрсетеді. Олардың мәліметтеріне сәйкес, 2021 жылы осындай сипаттағы кибершабуылдар орташа есеппен әрбір 11 секунд сайын жасалған. Салыстырмалы түрде алғанда, 2019 жылы бұл аралық 14 секундты, ал 2016 жылы 40 секундты құраған [5].

Келтірілген статистикалық көрсеткіштер интернет және цифрлық технологиялар саласындағы құқыққа қайшы әрекеттердің жекелеген немесе оқшауланған құбылыс шеңберінен әлдеқайда асып кеткенін көрсетеді. Осы жағдай киберқылмыстың өзіндік объектілері, тәсілдері және сипаттамалық белгілері қалыптасқан дербес әрі қоғамға жоғары қауіп төндіретін құбылыс ретінде орныққанын айғақтайды. Сондықтан киберқылмыстылыққа қарсы іс-қимылдың теориялық және практикалық мәселелерін кешенді ғылыми зерттеу қазіргі кезеңде ерекше өзектілікке ие.

Киберқылмысқа қарсы күрестің нәтижелілігі бірнеше өзара байланысты факторларға тәуелді. Олардың қатарына мемлекеттік органдар мен жеке сектордың келісілген қызметі, ұлттық заңнаманы жетілдіру, халықаралық құқықтық нормаларды дамыту, сондай-ақ

киберқауіпсіздік саласында мамандандырылған халықаралық ұйымдар мен институттардың қызметін жетілдіру жатады.

Қазақстан Республикасында киберқылмыс пен кибертерроризмге қарсы іс-қимыл мәселелерін кешенді ғылыми тұрғыдан зерделеу әлі де жеткілікті деңгейде қалыптаспағанын атап өткен жөн. Қазіргі уақытта интернет кеңістігінде жасалатын құқық бұзушылықтардың барлық негізгі нысандарын біртұтас жүйе ретінде қарастыратын отандық ғылыми зерттеулер саны шектеулі. Киберқылмыстылықты халықаралық деңгейде зерттеу және оны жаһандық сипаттағы құбылыс ретінде бағалау мәселелері негізінен шетелдік ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан. Дегенмен, аталған зерттеулер Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасының ерекшеліктерін толық көлемде ескере бермейді.

Киберқылмысқа қарсы халықаралық деңгейде қолданылатын тәсілдер олардың практикалық тиімділігі, даму динамикасы және қолданылу шеңбері тұрғысынан кешенді түрде қарастырылды. Сонымен бірге Халықаралық электрбайланыс регламентінде көзделген құқықтық тетіктерге, жекелеген мемлекеттердің ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі тәжірибесіне және олардың ұлттық құқықтық құралдарына талдау жүргізілді.

Қазақстан Республикасында қолданыстағы заңнамалық және өзге де нормативтік-құқықтық актілер пайдаланылды. Сонымен қатар Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстарға қарсы күрес мәселелері бойынша ынтымақтастығын реттейтін халықаралық келісімнің ережелері қарастырылды.

Киберқылмыстың алдын алу және оның таралуын шектеу перспективаларын анықтау мақсатында халықаралық шарттар, халықаралық ұйымдардың құқықтық актілері, Еуропа мемлекеттері мен Америка Құрама Штаттарында қабылданған нормативтік-құқықтық құжаттар зерттелді. Бұл ретте Біріккен Ұлттар Ұйымының киберқылмыстылыққа қарсы халықаралық ынтымақтастықты қалыптастырудағы орны мен рөліне басымдық берілді.

Зерттеудің әдіснамалық негізін жалпы ғылыми және арнайы ғылыми таным әдістерінің жиынтығы құрады. Формальды-логикалық әдістің көмегімен киберқылмыс саласына қатысты негізгі ұғымдар, ғылыми көзқарастар мен деректер ретке келтірілді. Ал жүйелік-функционалдық тәсіл киберқылмыстылықты халықаралық және ұлттық деңгейлерде өзара байланысты элементтерден тұратын тұтас жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар зерттеу барысында салыстырмалы-құқықтық әдіс, халықаралық және ұлттық нормативтік-құқықтық актілерді құжаттық зерттеу, интернет-ресурстарға контенттік талдау жүргізу, талдау және болжам жасау әдістері, сондай-ақ құқықтық модельдеу тәсілдері қолданылды.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қылмыстық мақсатта пайдалануға қарсы күрес мәселелеріндегі мемлекетаралық ынтымақтастық Халықаралық электрбайланыс одағының қызметімен өзара байланыста қарастырылды. Кейіннен осы бағыттағы халықаралық іс-шараларды іске асыру мақсатында ХЭО шеңберінде компьютерлік қылмыстардың алдын алуға және олармен күресуге бағытталған бірқатар резолюциялар қабылданды.

Киберқылмыстылыққа қарсы халықаралық құқықтық ынтымақтастықтың маңызды нәтижелерінің бірі ретінде 2001 жылғы 23 қарашада Будапешт қаласында қабылданған Еуропа Кеңесінің «Киберқылмыс туралы конвенциясын» атауға болады. Бұл құжат халықаралық қоғамдастықтың киберқылмысқа қарсы бірлескен әрекеттерін құқықтық тұрғыдан бекіткен маңызды актілердің бірі болып табылады және осы бағыттағы ұзақ мерзімді халықаралық жұмыстардың нәтижесі ретінде қалыптасты.

Конвенцияның маңыздылығы бірнеше негізгі аспектілерден көрінеді.

Біріншіден, құжат киберқылмыстарды олардың қол сұғу объектісіне қарай төрт негізгі санатқа бөледі:

1. компьютерлік деректер мен ақпараттық жүйелердің құпиялылығына, тұтастығына және қолжетімділігіне қарсы бағытталған құқық бұзушылықтар;

2. компьютерлік жүйелерді пайдалануға байланысты жасалатын құқық бұзушылықтар;
3. компьютерлік мазмұнға байланысты қылмыстық әрекеттер;
4. авторлық және сабақтас құқықтарды бұзумен байланысты құқық бұзушылықтар.

Көрсетілген жіктеу киберқылмысқа қарсы ұлттық заңнаманы қалыптастыру барысында көптеген мемлекеттердің құқықтық жүйелерінен де көрініс тапқан.

Екіншіден, Конвенция киберқылмыстарды тергеу кезінде қолданылатын бірқатар іс жүргізу тетіктерін белгілейді. Олардың қатарына қажетті санкцияларды алу, компьютерлік деректерді іздеу және тәркілеу, электрондық ақпаратты нақты уақыт режимінде жинау, ақпараттық мазмұнды ұстап қалу, сондай-ақ қылмыстық юрисдикцияны анықтау тәртібі жатады. Мұндай процессуалдық механизмдердің болуы электрондық дәлелдемелермен жұмыс істейтін құқық қорғау органдарының қызметін едәуір оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, Конвенция киберқылмыстылыққа қарсы күрес саласындағы мемлекетаралық ынтымақтастықтың негізгі қағидаларын бекітеді. Атап айтқанда, қылмыскерлерді экстрадициялау, өзара құқықтық көмек көрсету және тергеу барысында қажетті ақпаратпен алмасу тетіктері қарастырылған. Мұндай ынтымақтастық көп жағдайда мемлекеттер арасында жасалған екіжақты келісімдер арқылы іске асырылғанымен, халықаралық тәжірибе өзара құқықтық көмек институтының кеңінен қолданылатынын көрсетеді.

Төртіншіден, Конвенция белгілі бір жағдайларда қатысушы мемлекеттерге өзге тараптың алдын ала рұқсатынсыз жалпыға қолжетімді электрондық деректерге қол жеткізу мүмкіндігін қарастырады. Бұл тергеу іс-шараларын жедел жүргізуге жағдай жасап, артық әкімшілік және бюрократиялық рәсімдерді қысқартуға мүмкіндік береді.

Киберқылмысқа қарсы бағытталған халықаралық-құқықтық құжаттардың қатарында 2001 жылғы 1 маусымда қабылданған Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстарға қарсы іс-қимыл жөніндегі ынтымақтастық туралы келісімі де ерекше мәнге ие.

Аталған халықаралық келісім оған қатысушы мемлекеттерге компьютерлік ақпарат саласында белгілі бір әрекеттерді қылмыстық құқық бұзушылық ретінде тану жөнінде міндеттемелер жүктейді. Олардың қатарына заңмен қорғалатын компьютерлік ақпаратқа заңсыз қол жеткізу, егер мұндай әрекет ақпараттың жойылуына, бұғатталуына, өзгертілуіне немесе көшірілуіне алып келсе, зиянды бағдарламаларды әзірлеу және тарату, компьютерлік жүйелерді пайдалану қағидаларын бұзу, сондай-ақ авторлық құқық объектілерін заңсыз пайдалану немесе иемдену сияқты әрекеттер жатады.

Жоғарыда келтірілген статистикалық және ғылыми мәліметтер интернет-технологияларды пайдалану аясындағы құқыққа қайшы әрекеттердің жекелеген оқиғалар шеңберінен шығып, кең ауқымды әрі жүйелі сипатқа ие болғанын көрсетеді. Осыған байланысты киберқылмысты қылмыстық әрекеттердің дербес санаты ретінде қарастыру, оның өзіндік табиғатын, негізгі белгілерін және ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан айқындау қажеттілігі туындайды. Демек, аталған құбылысты кешенді зерттеу қазіргі заманғы криминологиялық және құқықтық ғылымның маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Киберқылмысқа тиімді қарсы тұрудың нәтижелілігі, ең алдымен, мемлекеттік органдардың, құқық қорғау құрылымдарының және жеке сектор субъектілерінің өзара келісілген қызметіне тәуелді. Сонымен бірге бұл бағыттағы ұлттық заңнаманы халықаралық құқықтық стандарттармен үйлестіру, қолданыстағы құқықтық тетіктерді жетілдіру және киберкеңістіктегі қауіптерге мамандандырылған халықаралық институттар мен құрылымдардың қызметін дамыту ерекше мәнге ие. Қазақстан Республикасында кибертерроризм мен киберқылмыс проблемалары белгілі бір деңгейде зерттелгенімен, оларды өзара байланысты құқықтық, ұйымдастырушылық және халықаралық аспектілерді қамтитын кешенді ғылыми зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Киберқылмысты әлемдік сипаттағы

құбылыс ретінде қарастыратын еңбектердің едәуір бөлігі шетелдік авторларға тиесілі. Алайда олардың ғылыми тұжырымдары Қазақстанның ұлттық заңнамасының ерекшеліктерін әрдайым толық ескере бермейді. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеудің басты мақсаты киберқылмысқа халықаралық деңгейде ықпал етудің, оны бақылаудың және құқықтық реттеудің неғұрлым тиімді механизмдерін анықтаудан тұрады.

Киберқылмысқа қарсы күрестің халықаралық тәжірибесі оның практикалық тиімділігі, қазіргі даму бағыттары және қолданылу шекаралары тұрғысынан кешенді түрде зерделенді. Атап айтқанда, Халықаралық электрбайланыс регламентінде көзделген құқықтық тетіктерге, сондай-ақ әртүрлі мемлекеттердің ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы қалыптасқан тәжірибесіне назар аударылды. Сонымен қатар, зерттеудің нормативтік базасын Қазақстан Республикасында қолданыстағы заңнамалық және өзге де нормативтік-құқықтық актілер құрады. Компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстық әрекеттерге қарсы күресте ТМД мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықты реттейтін халықаралық келісімнің ережелері де талдау нысанына алынды.

Киберқылмыстың алдын алу және онымен күресудің одан әрі даму мүмкіндіктерін анықтау мақсатында халықаралық шарттар мен конвенциялар, халықаралық ұйымдардың қабылдаған құқықтық және бағдарламалық құжаттары, сондай-ақ Еуропа мемлекеттері мен Америка Құрама Штаттарының тиісті нормативтік-құқықтық актілері зерттелді. Осы зерттеу шеңберінде Біріккен Ұлттар Ұйымының киберқылмысқа қарсы халықаралық ынтымақтастықты қалыптастырудағы және дамытудағы орнына айрықша мән берілді.

Жалпы ғылыми және арнайы ғылыми зерттеу әдістерінің жиынтығына негізделді. Киберқылмысқа қатысты негізгі ұғымдар мен ғылыми категорияларды ретке келтіру және олардың мазмұндық байланыстарын анықтау кезінде формальды-логикалық әдіс пайдаланылды. Ал жүйелік-функционалдық тәсіл киберқылмысты бір мезгілде халықаралық және ұлттық деңгейлерде көрініс табатын күрделі әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде зерделеуге мүмкіндік берді. Бұдан бөлек, зерттеу барысында салыстырмалы-құқықтық әдіс, халықаралық және ұлттық нормативтік-құқықтық құжаттарды талдау, интернет кеңістігіндегі ақпараттық материалдарға контент-талдау жүргізу, сондай-ақ талдау, болжау және құқықтық модельдеу әдістері қолданылды.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қылмыстық мақсатта пайдаланылуына қарсы мемлекетаралық өзара іс-қимылдың қалыптасуында Халықаралық электрбайланыс одағының қызметі ерекше орын алады. Осы бағытта кейіннен қабылданған бірқатар халықаралық шешімдер мен резолюциялар компьютерлік қылмыстардың алдын алу және оларға қарсы іс-қимылдың құқықтық әрі ұйымдастырушылық негіздерін нығайтуға арналды. Осы халықаралық бастамалардың маңызды нәтижелерінің бірі ретінде 2001 жылғы 23 қарашада Будапешт қаласында қабылданған Еуропа Кеңесінің Киберқылмыс туралы конвенциясын атауға болады.

Аталған халықаралық-құқықтық актінің маңыздылығы бірнеше негізгі бағыттан байқалады. Біріншіден, Конвенция киберқылмыстарды олардың қол сұғушылық объектілеріне қарай төрт негізгі санатқа жіктейді. Оларға компьютерлік деректер мен ақпараттық жүйелердің құпиялылығына, тұтастығына және қолжетімділігіне қарсы бағытталған қылмыстық әрекеттер; компьютерлік жүйелерді пайдалануға байланысты құқық бұзушылықтар; компьютерлік мазмұнға қатысты қылмыстар; сондай-ақ авторлық және сабақтас құқықтарды бұзумен байланысты құқыққа қайшы әрекеттер жатады. Мұндай жіктеу кейіннен бірқатар Конвенцияға қатысушы мемлекеттердің ұлттық қылмыстық заңнамаларында да көрініс тапты.

Екіншіден, Конвенция киберқылмыстарды тергеу барысында қолданылатын процессуалдық құралдардың құқықтық негіздерін белгілейді. Атап айтқанда, компьютерлік жүйелер мен деректерді тінту, электрондық ақпаратты алу және бекіту, желілік деректерді жинау, сондай-ақ ақпаратты нақты уақыт режимінде бақылау секілді іс жүргізу тетіктеріне қатысты ережелер қамтылған. Мұндай құқықтық механизмдердің болуы құқық қорғау

органдарына цифрлық дәлелдемелерді жедел анықтауға, бекітуге және пайдалануға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, Конвенция мемлекеттердің киберқылмыстарға қарсы күрес саласындағы халықаралық ынтымақтастығының негізгі қағидаттарын бекітеді. Атап айтқанда, қылмыскерлерді экстрадициялау, өзара құқықтық көмек көрсету және трансшекаралық тергеу әрекеттерін ұйымдастыру мәселелері құқықтық реттеу объектісіне айналған. Мұндай механизмдер мемлекетаралық шарттық қатынастар негізінде іске асырылғанымен, құқық қорғау тәжірибесінде өзара құқықтық көмек көрсету институтының маңызы ерекше болып отыр.

Төртіншіден, Конвенция белгілі бір жағдайларда басқа мемлекеттің арнайы рұқсатынсыз жалпыға қолжетімді электрондық ақпаратқа жедел қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл норма цифрлық дәлелдемелерді іздеу мен жинау процесін жеделдетіп, трансшекаралық тергеулер кезінде туындайтын бірқатар әкімшілік және бюрократиялық кедергілерді төмендетуге жағдай жасайды.

Киберқылмысқа қарсы халықаралық құқықтық ынтымақтастықтың маңызды құжаттарының бірі ретінде 2001 жылғы 1 маусымда қабылданған ТМД мемлекеттерінің компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстарға қарсы іс-қимыл жөніндегі ынтымақтастық туралы келісімін де атап өтуге болады. Аталған халықаралық келісім қатысушы мемлекеттердің ұлттық заңнамасында белгілі бір әрекеттерді қылмыстық құқық бұзушылық ретінде тануға бағытталған міндеттемелерін белгілейді. Олардың қатарына заңмен қорғалатын компьютерлік ақпаратқа заңсыз қол жеткізу, егер мұндай әрекет ақпараттың жойылуына, бұғатталуына, өзгертілуіне немесе көшірілуіне алып келсе; зиянды бағдарламалық құралдарды әзірлеу және тарату; компьютерлік жүйелерді пайдалану тәртібін бұзу; сондай-ақ авторлық құқық объектілерін заңсыз пайдалану немесе иемдену жатады.

Алайда аталған халықаралық міндеттемелердің ұлттық деңгейде іске асырылу дәрежесі мемлекеттер арасында біркелкі емес. Бұл жағдай трансұлттық сипаттағы киберқылмыстарды анықтау, тергеу және олардың жолын кесу барысында қосымша құқықтық әрі ұйымдастырушылық қиындықтардың пайда болуына себеп болады. Соңғы жылдары киберқылмысқа қарсы халықаралық құқықтық базаны жаңғыртуға бағытталған бірқатар жаңа құжаттардың қабылдануы осы проблемаларды шешуге деген ұмтылыстың күшейгенін көрсетеді. Солардың қатарында 2020 жылғы 27 қарашада қабылданған жаңа киберқылмыс түрлерінің ұсынымдық типологиясын атап өтуге болады. Бұл құжат фишинг, криптовалютаға байланысты алаяқтық, жасанды интеллект жүйелеріне бағытталған шабуылдар секілді цифрлық ортада пайда болған жаңа қылмыс нысандарын жүйелеуге мүмкіндік береді.

2021 жылғы 16 сәуірде қабылданған құқықтық ақпаратқа қолжетімділікті кеңейтуге бағытталған ұсынымдар цифрлық кеңістікте азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мәселелерін күшейтуге бағытталған. Ал 2021 жылғы 26 қарашадағы ТМД мемлекеттерінің цифрлық даму саласындағы ынтымақтастығына қатысты ұсынымдар мемлекеттер арасындағы өзара іс-қимылдың үйлесімділігін арттыруға арналған. Бұдан бөлек, 2023 жылғы 14 сәуірде қабылданған модельдік заң киберқылмысқа қарсы күрестің құқықтық негіздерін жақындастыруға және ұлттық заңнамаларды белгілі бір деңгейде үйлестіруге бағытталған.

Киберқауіптердің жаһандық маңызын Дүниежүзілік экономикалық форумның 2023–2024 жылдарға арналған Global Risks Perception Survey зерттеуінің нәтижелері де растайды. Зерттеу материалдары киберқылмыстың қазіргі әлемдік қауіп-қатерлер жүйесінде елеулі орын алатынын көрсетеді.

Цифрлық қауіптердің қысқа мерзімді перспективадағы негізгі қатерлер қатарында жоғары орын алатынын және технологиялық прогресс барысында олардың құрылымы мен күрделілік деңгейінің үнемі өзгеріп отырғанын көрсетеді. Әсіресе генеративті жасанды интеллект пен кванттық есептеу технологияларының дамуы бұрын болмаған жаңа қауіптердің пайда болуына алғышарт қалыптастыруда. Сонымен қатар, әртүрлі ұйымдар мен

мекемелердің цифрлық қорғаныс мүмкіндіктері бірдей деңгейде емес. Мұндай айырмашылық ақпараттық инфрақұрылымның жалпы осалдығын күшейтіп, кибершабуылдардың ықтимал салдарын арттырады.

Киберқылмыстың әлеуметтік салдары да назар аударуды қажет етеді. Оның таралуы қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті тереңдетуі мүмкін. Жекелеген өңірлерде цифрлық сипаттағы қылмыстардың дәстүрлі зорлық-зомбылық сипатындағы қылмыстық әрекеттермен ұштасу үрдісі де байқалады. Бұл киберқылмысты тек техникалық немесе ақпараттық қауіп ретінде емес, сонымен қатар күрделі әлеуметтік-құқықтық проблема ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді.

«Global Cybersecurity Index 2023» рейтингі бойынша Қазақстан Республикасы 176 мемлекеттің арасында 78-орынды иеленіп, 48,05% көрсеткішке ие болған. Аталған көрсеткіш Қазақстандағы киберқауіпсіздік жүйесін одан әрі дамыту, институционалдық мүмкіндіктерді күшейту және ақпараттық инфрақұрылымды қорғаудың тиімділігін арттыру қажеттігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасында киберқылмысқа қарсы іс-қимылдың құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерін қалыптастыру бағытында бірқатар шаралар жүзеге асырылуда. Олардың қатарында Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі жүйесіндегі «К» басқармасының қызметі, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 7-тарауында көзделген нормалар, ұлттық киберқауіпсіздік тұжырымдамасы және құқық қорғау органдары құрамында құрылған мамандандырылған кибербөлімшелер бар. Бұл институттардың қалыптасуы мемлекеттің цифрлық ортадағы қылмыстарға қарсы әрекет ету әлеуетін арттыруға бағытталған.

Сонымен бірге киберқылмысқа қарсы халықаралық іс-қимыл саласында көптеген өңірлік және халықаралық шарттардың қабылданғанына қарамастан, қазіргі уақытта барлық мемлекеттердің құқықтық мүдделері мен ұстанымдарын бірдей деңгейде қамтитын әмбебап жаһандық халықаралық-құқықтық акт қалыптасып үлгерген жоқ.

2017 жылы BRICS құрамына кіретін мемлекеттер Біріккен Ұлттар Ұйымы шеңберінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қылмыстық мақсатта пайдалануға қарсы бағытталған, міндетті заңдық күші бар бірыңғай халықаралық-құқықтық құжат әзірлеу бастамасын қолдады. Осыған байланысты бірқатар мемлекеттер Будапешт конвенциясының қазіргі заманғы киберқылмыс нысандарын толық көлемде қамту мүмкіндігі шектеулі деп есептеп, жаңа әмбебап халықаралық келісім қабылдау қажеттігін негіздейді. Ал басқа мемлекеттер жаңа халықаралық акт қабылдаудан бұрын қолданыстағы құқықтық механизмдерді, оның ішінде БҰҰ шеңберіндегі құралдар мен Будапешт конвенциясының тетіктерін жетілдіру анағұрлым нәтижелі деп санайды.

Еуропалық одаққа және Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына кіретін мемлекеттердің басым бөлігі Будапешт конвенциясын киберқылмысқа қарсы халықаралық ынтымақтастықтың негізгі құқықтық құралдарының бірі ретінде таниды. Олардың ұстанымына сәйкес, Конвенция мемлекеттер арасында көпжақты ынтымақтастықты ұйымдастыруға, құқық қорғау тәжірибесін жақындастыруға және киберқылмысқа қарсы іс-қимылдың халықаралық стандарттарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұған қоса, оның трансшекаралық киберқылмыстарды тергеу кезінде құқықтық негіз ретінде қолданылуы мемлекеттердің құзыретті органдары арасындағы өзара іс-қимылды күшейтуге ықпал етеді.

Батыс мемлекеттерінің едәуір бөлігі Будапешт конвенциясын цифрлық кеңістіктегі халықаралық ынтымақтастықтың дамыған стандарттарын қалыптастырған маңызды құқықтық құжат ретінде бағалайды. Олардың пікірінше, Конвенция цифрлық ортадағы адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға қажетті құқықтық кепілдіктерді қамтамасыз етеді. Сонымен бірге құжаттың ашық сипатта болуы және оған әртүрлі өңірлердегі мемлекеттердің қосылу мүмкіндігі оның халықаралық деңгейдегі құқықтық маңызын арттырады.

Жалпы алғанда, киберқылмыстардың едәуір бөлігі ұлттық шекаралардан тыс жүзеге асырылатындықтан, оларға қарсы күресті тек жекелеген мемлекеттердің құзыретімен шектеу

жеткіліксіз. Бұл мәселе бүкіл халықаралық қоғамдастықтың ортақ әрі үйлестірілген әрекетін талап етеді. Мемлекеттердің келісілген саясаты, құқық қорғау органдары арасындағы жедел және нәтижелі өзара іс-қимыл, ақпараттық деректермен алмасудың тиімді арналары және халықаралық құқықтық көмек механизмдерінің тұрақты жұмыс істеуі қалыптасқан жағдайда ғана киберқылмысқа қарсы іс-қимылдың нәтижелілігін арттыруға және оның таралу қарқынын төмендетуге мүмкіндік туады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Maras M.H. Cyber criminology. – Oxford: Oxford University Press, 2017. - 425 p.
2. Хусаинов О.Б., Коржумбаева Т.М. Международный опыт правового регулирования противодействия преступности в сфере высоких технологий // Ученые труды Алма-тинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есболатова – 2023. - No1(74). – С. 359-369.
3. Указ Президента Республики Казахстан от 25 июня 2002 года N 897 «Об утверждении Соглашения о сотрудничестве государств-участников Содружества Независимых Государств в борьбе с преступлениями в сфере компьютерной информации» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U020000897> (дата обращения 16.12.2023).
4. Якимов Е.М., Нарутто С.В. Международное сотрудничество в борьбе с киберпреступностью // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. – 2016.
5. Приходько Д.В., Белькова А.А. Киберпреступность как глобальная проблема современности // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2021. - No4(74). – С.90-94. // <https://cyberleninka.ru/article/n/kiberprestupnost-kak-globalnaya-problema-sovremennosti> (дата обращения 16.12.2023)

УДК 349.6(574)

Ширинбекова А., Беков Қ.Ә.

«Тұран» университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ЭМИССИЯЛАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЖӘНЕ ОНЫ ІСКЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасында қоршаған ортаға эмиссияларды құқықтық реттеу жүйесі қарастырылады. Зерттеу барысында эмиссия ұғымы, нормативтерді белгілеу тәртібі, құқықтық нормаларды іске асырудағы проблемалар және халықаралық тәжірибе талданды. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқықтық реттеу жүйесін жетілдіру жолдары ұсынылды.

Бұл жұмыс экологиялық саясатты жетілдіру, мониторинг жүйелерін дамыту және заңнамалық нормалардың тиімділігін арттыруға бағытталған.

Кілт сөздер: Эмиссия, құқықтық реттеу, қоршаған орта, нормативтер, Қазақстан, экологиялық бақылау, халықаралық тәжірибе.

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭМИССИЙ В ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ И ЕГО РЕАЛИЗАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье рассматривается система правового регулирования эмиссий в окружающую среду в Республике Казахстан. В ходе исследования анализировались понятие эмиссии, порядок установления нормативов, проблемы реализации правовых норм и международный опыт. Предложены пути совершенствования системы правового регулирования в области охраны окружающей среды.

Данная работа направлена на совершенствование экологической политики, развитие систем мониторинга и повышение эффективности законодательных норм.

Ключевые слова: Эмиссия, правовое регулирование, окружающая среда, нормативы, Казахстан, экологический контроль, международный опыт.

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF EMISSIONS INTO THE ENVIRONMENT AND ITS IMPLEMENTATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines the legal regulation system of emissions into the environment in the Republic of Kazakhstan. The study analyzed the concept of emissions, the procedure for setting standards, problems in the implementation of legal norms, and international experience. Ways to improve the legal regulation system in the field of environmental protection are proposed.

This work aims to enhance environmental policy, develop monitoring systems, and increase the effectiveness of legislative norms.

Key words: Emissions, legal regulation, environment, standards, Kazakhstan, environmental monitoring, international experience.

Қазіргі таңда қоршаған ортаны қорғау мәселесі жаһандық деңгейде өзекті болып отыр. Қазақстан Республикасында өнеркәсіптің қарқынды дамуы, урбанизацияның өсуі, халық санының артуы және табиғи ресурстарды қарқынды пайдалану қоршаған ортаға түсетін антропогендік жүктемені арттырды. Ауа, су және топырақтың ластануы экологиялық проблемалармен шектелмей, әлеуметтік-экономикалық салдарға да әкеледі.

Мысалы, Алматы мен Қарағанды қалаларында ауа сапасының нашарлауы халықтың респираторлық ауруларымен тығыз байланысты, ал су ресурстарының ластануы ауыл шаруашылық өнімділігінің төмендеуіне және экономикалық шығынға себеп болады [4]. Осыған байланысты қоршаған ортаны қорғау, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және табиғи ресурстарды рационалды пайдалану — мемлекеттік саясаттың басты басымдықтарының бірі болып табылады.

Қазақстанда экологиялық құқықтық реттеуді негізінен 2021 жылғы «Экологиялық кодекс» қамтамасыз етеді [1]. Кодекс қоршаған ортаға эмиссияларды шығару, бақылау, нормативтерді белгілеу және құқықтық жауапкершілікті анықтау мәселелерін кешенді түрде реттейді.

Эмиссия ұғымы қоршаған ортаға шығарылатын ластаушы заттардың шекті мөлшері ретінде қарастырылады. Бұл нормативтік шектеулер атмосфераға шығатын газдар, су объектілеріне төгілетін қалдықтар және өндіріс қалдықтарын орналастыруға қатысты қолданылады [1].

Қазақстан Республикасының Конституциясы адамның өмірі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны қорғауды мемлекет міндеті ретінде белгілейді [2]. Бұл бап мемлекеттік органның экологиялық саясаттағы негізгі функцияларын — бақылау, реттеу және қорғау — заң жүзінде бекітеді. Сонымен қатар, бұл міндеттер мемлекет пен қоғамның экологиялық жауапкершілігін заңды түрде белгілеуге мүмкіндік береді.

Эмиссия ұғымы қоршаған ортаға шығатын ластаушы заттардың шекті мөлшері ретінде анықталады. Бұл ұғым тек теориялық сипатқа ие емес, сонымен қатар заңнамалық

деңгейде Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде бекітілген [1]. Эмиссияға атмосфералық ауаға шығарындылар, су объектілеріне төгінділер және өндірістік қалдықтардың орналастырылуы жатады. Бұл ұғым экологиялық құқықтың негізгі құрамдас бөлігі болып табылады, себебі эмиссияларды реттеу арқылы қоршаған ортаға антропогендік қысымды азайтуға болады.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 31-бабы бойынша әр азаматтың өмірі мен денсаулығына қауіпсіз қоршаған ортада өмір сүру құқығы бар, ал мемлекет бұл құқықты қамтамасыз етуге міндетті [2]. Осы бапқа сәйкес, экологиялық реттеу тек табиғатты қорғау ғана емес, азаматтардың құқықтық мүдделерін сақтау мақсатында да жүргізіледі. Яғни, эмиссияларды заңдық реттеу — қоғамның, мемлекет пен кәсіпорындардың экологиялық жауапкершілігінің заңды негізі болып табылады.

Эмиссияларды заңдық тұрғыдан реттеу келесі негізгі элементтерді қамтиды:

1. Нормативтік база: Эмиссияға қатысты нормативтер Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы заңдарда көрсетілген. Мысалы, 106–108 баптар эмиссияларды бақылау қағидаларын, норматив түрлерін және оларды белгілеу тәртібін нақтылайды [1].

2. Рұқсат жүйесі: Эмиссияларды шығару тек уәкілетті орган берген рұқсат негізінде жүзеге асады. Бұл кәсіпорындардың белгіленген нормативтерден асуына жол бермейді және экологиялық талаптарды сақтау жауапкершілігін күшейтеді.

3. Құқықтық жауапкершілік: Заң бұзған кәсіпорындарға әкімшілік, экономикалық немесе қылмыстық жауапкершілік қарастырылған. Мысалы, залалды өтеу, қызметті тоқтату немесе айыппұл салу шаралары қолданылады [3].

Эмиссияларды құқықтық реттеуде халықаралық стандарттар да маңызды рөл атқарады. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, эмиссияларды бақылау үшін ең озық қолжетімді технологияларды (НДТ) қолдану тиімді болып саналады. OECD елдерінде «ластаушы төлейді» қағидаты толық жүзеге асырылып, кәсіпорындарға эмиссия көлемін азайтуға ынталандыратын экономикалық механизмдер қарастырылған [4].

Қазақстанда бұл тәжірибе әлі толық бейімделмеген. Көптеген кәсіпорындар белгіленген нормативтерден асып кетуі мүмкін, себебі мониторинг жүйелері жеткіліксіз дамыған, ал айыппұл мөлшері экономикалық тұрғыдан тиімді емес. Сол себептен эмиссия ұғымын тек теориялық түрде қарау жеткіліксіз — оны құқықтық, экономикалық және технологиялық шаралармен қолдау қажет.

Сонымен қатар, эмиссия ұғымын кеңейту мақсатында экологиялық сараптама жүргізу маңызды. ҚОӘБ (қоршаған ортаға әсерді бағалау) арқылы кәсіпорындардың шығарындыларының нақты көлемі, табиғатқа ықпалы және тұрғындардың денсаулығына әсері бағаланады. Мысалы, ауаға шығатын CO₂ және NO_x сияқты газдардың концентрациясы атмосфералық модельдер арқылы болжамдалады, ал өндіріс қалдықтарының суға немесе топыраққа әсері геохимиялық әдістер арқылы анықталады. Бұл деректер эмиссия нормативтерін нақтылау және бақылауды күшейту үшін негіз болады [5].

Қазақстан Республикасында эмиссияларды құқықтық реттеу жүйесі Экологиялық кодекс негізінде жүзеге асады. Аталған кодекстің 106–108 баптары қоршаған ортаға әсерді нормалау қағидаларын, эмиссия нормативтерінің түрлерін және оларды белгілеу тәртібін реттейді [1]. Эмиссияларды құқықтық реттеу тек нормативтік шектеулерді орнату ғана емес, сонымен қатар бақылау, рұқсат беру, жауапкершілік шараларын қолдану арқылы іске асырылады.

ҚР Экологиялық кодексі эмиссияларды реттеуде келесі принциптерді белгілейді:

1. Рұқсат принципі: Эмиссияларды шығару тек уәкілетті орган берген рұқсат негізінде жүзеге асады. Бұл принцип эмиссияның заңды түрде бақылауда болуын қамтамасыз етеді.

2. Нормативтік шектеу принципі: Қоршаған ортаға шығарылатын ластаушы заттар нормативтерден аспауы керек. Бұл принцип кәсіпорындарды экологиялық талаптарды сақтауына міндеттейді.

3. Жауапкершілік принципі: Заң бұзған кәсіпорындарға әкімшілік және экономикалық жауапкершілік қарастырылған [1], [3].

Эмиссияларды бақылау Қазақстанда бірнеше деңгейде жүргізіледі:

- Мемлекеттік бақылау: Экологиялық инспекциялар кәсіпорындардың шығарындыларын тексереді, нормативтерге сәйкестігін бағалайды және заң бұзған жағдайда шара қолданады.

- Қоғамдық бақылау: Қоғамдық ұйымдар мен экологиялық белсенділер өндіріс орындарының экологиялық көрсеткіштерін бақылауға қатыса алады.

- Мониторингтік жүйелер: Қазақстанда автоматтандырылған мониторинг жүйелері енгізілуде, бірақ олардың саны мен тиімділігі шектеулі. Мысалы, Алматы қаласында кейбір өндіріс орындары ауа сапасын онлайн бақылау арқылы хабарлап отырады [5].

Эмиссияларды құқықтық реттеу тек заң мәтінімен шектелмей, практикалық қолдануға да бағытталған. Мысалы:

- Кәсіпорындардың шығарындыларын есепке алу және есеп беру міндеттері қарастырылған;

- ҚОӘБ (қоршаған ортаға әсерді бағалау) талап етіледі, бұл кәсіпорындардың эмиссияларын нақты бағалауға мүмкіндік береді;

- Эмиссия нормативтері бекітілген тәртіппен уәкілетті орган арқылы жаңартылады [1], [5].

Қазақстанда эмиссияларды реттейтін нормативтік база Экологиялық кодекспен шектелмей, әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы заң, су кодексі, аумақтық экологиялық стандарттармен толықтырылады [3].

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, эмиссияларды құқықтық реттеу тек нормативтерді бекітуге емес, экономикалық және технологиялық механизмдерді қолдануға негізделген. Мысалы:

- OECD (Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы) елдерінде «ластаушы төлейді» қағидаты толық іске асырылған;

- Экологиялық салықтар жоғары деңгейде белгіленген, кәсіпорындар үшін заң бұзудың экономикалық тартымдылығы төмен [4];

- Германия мен Швецияда кәсіпорындар эмиссияларды азайту үшін ең озық қолжетімді технологияларды пайдаланады.

Қазақстанда бұл тәжірибені енгізу қазіргі таңда өзекті мәселе болып отыр. Автоматтандырылған бақылау жүйелерін дамыту, айыппұлдарды арттыру және экологиялық салықтарды енгізу арқылы құқықтық реттеудің тиімділігін арттыруға болады.

Эмиссияларды құқықтық реттеу Қазақстанда қалыптасқан, бірақ оның тиімділігі кейбір себептерге байланысты төмен. Атап айтқанда, құқықтық нормаларды орындау деңгейінің әртүрлілігі, кәсіпорындардың кейде заңды айналып өтуі, мониторинг жүйелерінің дамымауы. Осы мәселелерді шешу үшін халықаралық тәжірибеден алынған озық әдістерді қолдану қажет, сонымен қатар нормативтік базаны нақтылау және құқықтық жауапкершілікті күшейту маңызды.

Эмиссия нормативтерін белгілеу — қоршаған ортаға шығатын ластаушы заттардың шекті мөлшерін заңдық тұрғыдан бекіту процесі болып табылады. Нормативтерді белгілеудің негізгі мақсаты — өндіріс пен қызметтің қоршаған ортаға әсерін шектеу және азаматтардың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Эмиссия нормативтері бірнеше кезеңнен тұрады:

1. Жобалық құжаттаманы әзірлеу:

Кәсіпорындар жобалық құжаттамасында шығарындылардың көлемін, қолданылатын технологияларды және өндірістік процестердің экологиялық әсерін сипаттайды. Бұл құжаттар нормативтерді есептеу үшін негіз болады.

2. Қоршаған ортаға әсерді бағалау (ҚОӘБ):

ҚОӘБ кәсіпорындардың шығарындыларының экожүйеге, тұрғындардың денсаулығына және

табиғи ресурстарға ықпалын бағалайды [5]. Мысалы, ауаға шығатын диоксид, күкірт оксидтері, азот оксидтері, су ресурстарына төгінділердің химиялық құрамын зерттеу жүргізіледі.

3. Ең озық қолжетімді технологияларды (НДТ) қолдану: НДТ — өндіріс процесінде эмиссияларды азайтатын тиімді технологиялар мен әдістер. OECD тәжірибесі көрсеткендей, НДТ енгізу арқылы эмиссия көлемін 20–40% қысқартуға болады [4]. Қазақстанда да кейбір өнеркәсіп салаларында НДТ енгізу басталды, мысалы, мұнай-газ секторында азот оксидтерін азайтатын фильтрлер қолданылады.

4. Уәкілетті органмен бекіту: Жобалық құжаттама мен ҚОӘБ қорытындысы негізінде уәкілетті орган эмиссия нормативтерін бекітеді. Бұл нормативтер міндетті болып табылады және кәсіпорындар олардан аспауы керек.

Эмиссия нормативтерін белгілеу тек экологиялық талаптарға ғана емес, экономикалық факторларға да тәуелді. Айыппұл мөлшері төмен болса, кәсіпорындар нормативтерді орындамай, экономикалық пайда табуға тырысуы мүмкін. Сондықтан нормативтерді бекіту кезінде экономикалық ынталандыру элементтері де қарастырылады.

Мысалы, Германия мен Швеция тәжірибесінде эмиссия нормативінен асып кеткен жағдайда кәсіпорындар айтарлықтай төлемдер төлейді. Бұл кәсіпорындарды заң талаптарын орындауға ынталандырады [4]. Қазақстанда да болашақта экономикалық құралдарды тиімді пайдалану арқылы нормативтердің орындалуын қамтамасыз етуге болады. OECD елдерінде эмиссия нормативтерін белгілеу келесі принциптерге сүйенеді:

- Экологиялық рентабельділік: нормативтерді бекіту кезінде экологиялық зиян мен экономикалық шығын арасындағы баланс есепке алынады.
- Құқықтық нақтылық: нормативтер нақты және түсінікті болу керек, бұл кәсіпорындарға құқықтық сенімділік береді.
- Технологиялық қолжетімділік: ең озық қолжетімді технологияларды пайдалану міндетті [4].

Қазақстан үшін халықаралық тәжірибені қолдану — нормативтерді тиімді бекіту, кәсіпорындарды бақылауды күшейту және экологиялық саясатты жетілдірудің маңызды құралы.

Эмиссия нормативтерін белгілеу жүйесі Қазақстанда қалыптасқан, бірақ оның тиімділігін арттыру үшін бірнеше шара қажет:

- ҚОӘБ нәтижелерін нақтылау және автоматтандырылған мониторинг жүйелерімен интеграциялау;
- Экономикалық ынталандыру құралдарын енгізу (айыппұлдар, экологиялық салықтар);
- Халықаралық тәжірибеден алынған НДТ қолдануды кеңейту;
- Заңнаманы тұрақтандыру және нормативтерді нақтылау.

Осы шаралар Қазақстандағы эмиссия нормативтерін құқықтық тұрғыдан толық жүзеге асыруға мүмкіндік береді [1], [4], [5].

Қазақстанда эмиссияларды құқықтық реттеу жүйесі қалыптасқанымен, тәжірибе көрсеткендей, оның тиімділігі әртүрлі проблемаларға байланысты шектеулі болып отыр. Бұл мәселелерді терең талдау экологиялық саясатты жетілдіру және нормативтерді тиімді орындауға мүмкіндік береді. Бірінші кезекте, кейбір құқықтық нормалардың жеткіліксіз нақтылығы эмиссияларды бақылауда қиындық тудырады. Мысалы, Экологиялық кодексте кейбір баптар жалпылама сипатта жазылған, бұл құқықтық нормаларды әртүрлі түсіндіруге мүмкіндік береді [1]. Нәтижесінде, кейбір кәсіпорындар эмиссияларды есептеу кезінде өз пайдасына түсіндіру жасап, нормативтерден асып кетуі мүмкін.

Сонымен қатар, заңнаманың тұрақсыздығы да маңызды проблема болып табылады. Экологиялық заңнама жиі өзгеріп отырады, бұл құқық қолдану тәжірибесіне кері әсер етеді. Мысалы, кейбір кәсіпорындар жаңа нормативтер енгізілгеннен кейін өздерінің есептеу жүйесін қайта бейімдеуге уақыт таппай қалады, бұл бақылауды қиындатады.

Қазақстандағы эмиссия нормативтері әлі де халықаралық стандарттарға толық сәйкес келмейді. OECD елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, нормативтердің нақтылығы мен бақылау жүйесінің автоматтандырылуы эмиссияларды азайтуда негізгі фактор болып саналады [4]. Қазақстанда НДТ технологияларын енгізу деңгейі әлі де төмен, бұл кәсіпорындардың шығарындыларын азайтуға толық мүмкіндік бермейді. Эмиссияларды құқықтық реттеу тек нормативтерді бекітуге ғана емес, оларды іске асыруға да бағытталуы керек. Практикада кейбір кәсіпорындар белгіленген нормативтерді сақтамауы мүмкін, ал мемлекеттік бақылау органдарының ресурстары жеткіліксіз. Бұл келесі факторлармен түсіндіріледі:

1. Мемлекеттік бақылаудың әлсіздігі: Экологиялық инспекциялардың қызметкерлер саны, техникалық жабдықтары және мониторинг жүйелерінің дамуы шектеулі.

2. Экономикалық факторлар: Айыппұл мөлшері төмен болған жағдайда, кейбір кәсіпорындар заң бұзудың экономикалық тұрғыдан тиімді екенін санайды. Мысалы, шағын кәсіпорындар үшін айыппұл шығыны өндіріс шығындарымен салыстырғанда аз болуы мүмкін.

3. Мониторинг жүйесінің дамымауы: Автоматтандырылған бақылау жүйелері әлі толық енгізілмеген, кейбір өндіріс орындары өз шығарындыларын есептемей қалуы мүмкін [5].

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне сәйкес, заң бұзған кәсіпорындарға айыппұл салу, қызметті тоқтату және келтірілген залалды өтеу қарастырылған [3]. Алайда, тәжірибе көрсеткендей, бұл шаралар әрдайым тиімді нәтиже бермейді. Мысалы, кейде кәсіпорындар айыппұл төлеп, бірақ экологиялық талаптарды сақтамай жұмысын жалғастырады. Құқықтық реттеудің өзекті мәселелері Қазақстанда эмиссияларды бақылаудың тиімділігін шектейді. Бұл мәселелерді шешу үшін бірнеше бағыт ұсынылады:

- Заңнаманы нақтылау және тұрақтандыру;
- Экономикалық ынталандыру құралдарын күшейту (айыппұлдарды арттыру, экологиялық салықтар енгізу);
- Мониторинг жүйелерін автоматтандыру және цифрлық бақылауды кеңейту;
- Халықаралық тәжірибеден алынған озық технологияларды енгізу.

Осы шаралар эмиссияларды құқықтық реттеуді тиімді етуге, кәсіпорындардың нормативтерді орындауын қамтамасыз етуге және қоршаған ортаға зиянды азайтуға мүмкіндік береді [1], [4], [5].

Қазақстанда эмиссияларды құқықтық реттеу жүйесі қалыптасқанымен, оны толық және тиімді іске асыру мәселелері әлі де өзекті. Эмиссияларды бақылау және нормативтерді орындау тәжірибесі бірнеше қиындықтармен сипатталады, олардың ішінде кәсіпорындардың заң бұзуы, мемлекеттік бақылаудың жеткіліксіздігі, экономикалық факторлар және мониторинг жүйелерінің дамымауы басты рөл атқарады. Кейбір кәсіпорындар белгіленген нормативтерден асып кетуі мүмкін. Бұл көбіне өндірістік процестердің ерекшеліктерімен және экономикалық мотивацияның болмауымен байланысты. Мысалы, кейбір өнеркәсіп орындары шығарындыларды азайтатын фильтрлерді уақытша пайдаланбай немесе есеп беруді толық жүргізбей қалуы мүмкін [5]. Осындай әрекеттер экологиялық зиянды арттырады және құқықтық нормалардың тиімсіз орындалуына әкеледі. Мемлекеттік бақылау органдарының ресурстары шектеулі. Экологиялық инспекциялар көп жағдайда өндіріс орындарын толық тексеру үшін қажетті жабдықтар мен кадрлардан жеткіліксіз. Мысалы, Қазақстандағы кейбір аймақтарда бір инспектор бірнеше кәсіпорынды бақылауға міндетті, бұл бақылаудың сапасын төмендетеді. Сонымен қатар, өндіріс орындары орналасқан аймақтардағы мониторинг станциялары аз және олар автоматтандырылмаған, бұл деректерді жинау мен талдауды қиындатады [5]. Эмиссия нормативтерін орындауға экономикалық қызығушылық жеткіліксіз. Айыппұл мөлшері кейбір кәсіпорындар үшін төмен болып, нормативтерді бұзу экономикалық тұрғыдан тиімді болуы мүмкін. OECD тәжірибесі көрсеткендей, егер ластаушы үшін төлем мөлшері аз болса, кәсіпорындар заңды айналып өтуге тырысады [4]. Қазақстанда да бұл мәселе өзекті, сондықтан экономикалық

ынталандыру механизмдерін күшейту қажет. Іске асыру проблемалары Қазақстанда эмиссияларды құқықтық реттеудің тиімділігін шектейді. Осы мәселелерді шешу үшін келесі шараларды қолдану ұсынылады:

1. Мемлекеттік бақылауды күшейту: инспекцияларды қажетті техникалық жабдықтармен және кадрлармен қамтамасыз ету;
2. Мониторинг жүйесін автоматтандыру: деректерді нақты уақыт режимінде жинау және талдау;
3. Экономикалық ынталандыруды енгізу: айыппұлдарды арттыру, экологиялық салықтарды қолдану;
4. Құқықтық нормаларды нақтылау: нормативтерді түсінікті және нақты етіп бекіту, кәсіпорындардың жауапкершілігін күшейту.

Осы шаралар эмиссияларды құқықтық реттеудің тиімділігін арттырып, қоршаған ортаға зиянды азайтуға мүмкіндік береді [1], [3], [4], [5].

Қазақстан Республикасында эмиссияларды құқықтық реттеу жүйесі қалыптасқанымен, оның тиімділігін арттыру үшін бірнеше маңызды бағыттар қарастырылуы қажет. Бұл бағыттар құқықтық, экономикалық, технологиялық және халықаралық тәжірибе аспектілерін қамтиды. Эмиссияларды бақылаудың тиімділігін арттыру үшін автоматтандырылған және цифрлық мониторинг жүйелерін енгізу маңызды. OECD елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, Германия, Швеция, Норвегия сияқты елдерде шығарындыларды нақты уақыт режимінде бақылау арқылы құқықтық нормалардың орындалуы қамтамасыз етіледі [4]. Қазақстанда бұл бағыт бойынша кейбір өндіріс салаларында пилоттық жобалар жүргізіліп жатыр, мысалы, Алматы және Атырау облыстарындағы өнеркәсіп орындарында ауаға шығарындыларды автоматты сенсорлар арқылы тіркеу жүйелері енгізілуде. Құқықтық нормаларды орындауды ынталандыру үшін айыппұл мөлшерін көтеру және экономикалық санкцияларды күшейту қажет. OECD тәжірибесінде «ластаушы төлейді» қағидаты кәсіпорындарды заңды орындауға мәжбүр етеді. Қазақстанда айыппұл мөлшері кейде төмен болып, кәсіпорындар үшін нормативтерді бұзу экономикалық тұрғыдан тиімді болып жатады [4]. Сол себепті экологиялық салықтар мен айыппұлдарды халықаралық тәжірибе деңгейінде белгілеу ұсынылады.

Эмиссияларды азайту үшін НДТ технологияларын енгізу маңызды. Қазақстанда бұл бағыт әлі толық іске аспаған, кейбір өнеркәсіп салалары ғана заманауи технологияларды қолдануда [5]. Мемлекеттік қолдау ретінде субсидиялар, жеңілдетілген несие беру немесе инновациялық жобаларды гранттау ұсынылуы мүмкін. Бұл кәсіпорындарды экологиялық тиімді технологияларды қолдануға ынталандырады. Құқықтық нормалардың нақты және тұрақты болуы эмиссияларды тиімді реттеудің негізі болып табылады. Қазіргі кезде кейбір баптар жалпылама сипатта жазылған және заңнаманың жиі өзгеруі кәсіпорындардың құқықтық сенімділігін төмендетеді. Сол себепті нормативтерді нақтылау, түсінікті етіп бекіту және өзгерістерді біртіндеп енгізу ұсынылады [1].

Мемлекеттік бақылауды күшейту — нормативтердің орындалуын қамтамасыз етудің маңызды элементі. Мониторинг жүйелерін жетілдіру, инспекторлардың техникалық жабдықтарын жақсарту, аудиттік тексерулерді көбейту кәсіпорындардың нормативтерді орындауына ықпал етеді. Сонымен қатар, азаматтық қоғам мен экологиялық ұйымдардың бақылауға қатысуы қосымша тиімді механизм бола алады. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, ISO 14001 және BAT (Best Available Techniques) стандарттарын енгізу арқылы кәсіпорындардың экологиялық қауіпсіз өндіріс жүргізуін қамтамасыз етуге болады [4]. Қазақстанда бұл тәжірибені кеңейту, НДТ және заманауи мониторинг технологияларын біріктіру, сондай-ақ экологиялық салықтарды енгізу — эмиссияларды тиімді құқықтық реттеудің негізгі жолдары болып табылады. Жетілдіру жолдары Қазақстанда эмиссияларды құқықтық реттеудің тиімділігін арттыруға бағытталған. Цифрлық мониторинг, экономикалық ынталандыру, НДТ қолдау, заңнаманы нақтылау, мемлекеттік бақылауды күшейту және халықаралық стандарттарды енгізу — барлығы кешенді түрде іске асырылса, қоршаған ортаға эмиссиялардың көлемін азайтуға және экологиялық қауіпсіздікті

қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [1], [4], [5].

Қазақстан Республикасында қоршаған ортаға эмиссияларды құқықтық реттеу жүйесі қалыптасқан және белгілі бір деңгейде жұмыс істейді. Экологиялық кодекс, әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодекс және халықаралық стандарттар экологиялық қатынастарды реттейтін негізгі құқықтық негіздерді қамтамасыз етеді [1], [3]. Дегенмен, тәжірибе көрсеткендей, құқықтық нормалардың болуы олардың тиімді орындалуын автоматты түрде қамтамасыз етпейді.

Мақалада эмиссия ұғымы, нормативтерді белгілеу тәртібі, құқықтық нормаларды іске асырудағы проблемалар, халықаралық тәжірибе және жетілдіру жолдары жан-жақты қарастырылды. Талдау барысында анықталған негізгі проблемалар: нормативтердің жеткіліксіз нақтылығы, заңнаманың тұрақсыздығы, кәсіпорындардың заң бұзуы, мемлекеттік бақылаудың әлсіздігі, экономикалық ынталандырудың төмендігі және мониторинг жүйелерінің дамымауы [1], [4], [5].

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, эмиссияларды тиімді реттеу үшін автоматтандырылған бақылау жүйелері, «ластаушы төлейді» қағидаты, экологиялық салықтар, ISO және BAT стандарттарын енгізу маңызды. OECD елдеріндегі тәжірибе Қазақстанға үлгі болып табылады, себебі бұл механизмдер құқықтық нормалардың тиімді орындалуын қамтамасыз етеді және қоршаған ортаға зиянды азайтуға мүмкіндік береді [4].

Жетілдіру жолдары кешенді түрде қарастырылды. Оларға цифрлық мониторинг жүйелерін енгізу, экономикалық санкцияларды арттыру, НДТ технологияларын мемлекеттік қолдау, заңнаманы нақтылау және тұрақтандыру, мемлекеттік бақылауды күшейту және халықаралық стандарттарды енгізу кіреді [1], [4], [5]. Осы шараларды іске асыру Қазақстанда эмиссияларды құқықтық реттеуді тиімді етуге, кәсіпорындардың нормативтерді орындауын қамтамасыз етуге және қоршаған ортаны қорғауды күшейтуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, экологиялық саясатты жетілдіруде азаматтық қоғам мен экологиялық ұйымдардың рөлін арттыру, білім беру және ақпараттық науқандар арқылы кәсіпорындар мен тұрғындардың экологиялық мәдениетін көтеру маңызды. Бұл тәсілдер кешенді түрде қолданылған жағдайда Қазақстанның экологиялық реттеу жүйесі халықаралық стандарттарға сәйкес келетін деңгейге жетіп, қоршаған ортаға эмиссияларды азайтудың тұрақты механизмін қамтамасыз етеді.

Қорытындылай келе, Қазақстанда эмиссияларды құқықтық реттеу жүйесі негіздері бар болғанымен, оның тиімділігін арттыру үшін кешенді реформалар мен халықаралық тәжірибені енгізу қажет. Бұл бағыттағы шаралар экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және азаматтардың денсаулығын қорғау үшін маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі, 2021 ж.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 ж.
3. ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі, 2014 ж.
4. OECD Environmental Performance Review: Kazakhstan.
5. Жақсылықов А. Экологиялық құқық. Алматы, 2021.

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ
ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№2 (78) - 2026

ISSN 1608-84-17

Подписано в печать 30.06.2026 г.

Формат 60x84 1/8.

Печать цифровая. Бумага офсетная.

Усл. печ. л. 9,88.

Тираж 500 экз.

Заказ № 02092026=001.

копир & ка

Адрес типографии:

г. Алматы, ул. Шемякина д.73

rex8800@mail.ru